

Frankapansko naslijeđe: pet stoljeća Njemačko-rimskoga brevijara

Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u organizaciji
Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu i Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu, održanoga 8. studenoga 2019.

UREDILI

Sanja Cvetnić Danko Šourek Tanja Trška

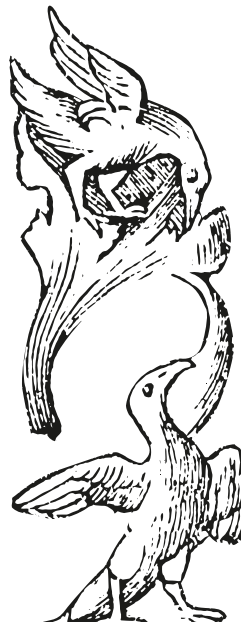
Zagreb, 2025.

12

13

*Frankapansko naslijeđe:
pet stoljeća Njemačko-rimskoga brevijara*

UREDILI

Sanja Cvetnić Danko Šourek Tanja Trška

Frankapansko naslijeđe: pet stoljeća Njemačko-rimskoga brevijara

Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u organizaciji
Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu i Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu, održanoga 8. studenoga 2019.

Zagreb, 2025.

 press

*Frankapansko naslijeđe:
pet stoljeća Njemačko-rimskoga brevijara*

Izdavač
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet;
FF press

Za izdavača
Domagoj Tončinić

Uredili
Sanja Cvetnić
Danko Šourek
Tanja Trška

Recenzenti
prof. dr. sc. Borislav Grgin
dr. sc. Daniel Premerl

Sadržaj

- 1 Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška
Urednička napomena
- 5 Kristijan Kuhar
Brevijar: ustroj, sadržaj, funkcija
- 15 Irena Galić Bešker
Vrijedan primjerak brevijara u Nacionalnoj
i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu
- 35 Ivan Jurković
U spomen na groficu Apoloniju Lang,
suprugu Krste Frankapana, u povodu
500. obljetnice smrti
- 47 Rosana Ratkovčić
Majstor od Zadobarja i Krsto I. Frankapan
- 63 Luka Špoljarić
Frankapani Modruški i put od Senja do Zagreba
u izvještajima ferrarskih ambasadora na dvoru
kralja Matije Korvina 1486. i 1487. godine

Urednička napomena

Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška

DOI <https://www.doi.org/10.17234/9789533792262.01>

Obitelj Frankapan duboko je označila hrvatsku povijest i kulturu, ali njihova je baština nedovoljno poznata i prepoznata. Mnogo je neispitanih istraživačkih staza potrebno prijeći kako bi se frankapanski duhovni posjedi prokrčili i kako bi se upoznao reljef njihova povijesnoga i kulturnoga krajolika. Svaki korak u tom zapuštenom gustišu otvara nove obzore pa se nadamo da će tome pridonijeti i zbornik radova sa znanstvenoga skupa *Frankapansko naslijeđe: pet stoljeća Njemačko-rimskoga brevijara* u organizaciji Katedre za umjetnost renesanse i baroka Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Skup je održan 8. studenoga 2019. s devet izlagača – povjesničara i povjesničara umjetnosti, liturgičara, teologa i filologa – koji su s različitih motrišta istražili *Njemačko-rimski brevijar* (njem. *Das deutsch-römische Brevier*), poslije poznat i kao *Frankapanski brevijar*, ali i protagoniste toga izdavačkoga poduhvata, kontekst molitvene knjige toga

tipa, opremu, sadržaj te sâm tijek i sudbinu izdanja.

Povod skupu bila je petstota obljetnica tiška Brevijara, koji je dovršen 31. listopada 1518. godine u Veneciji, kod tiskara Gregoriusa de Gregoriisa. Na petsto i četrnaest listova ove molitvene knjige urešene drvorezima ogledaju se različite kulturne tradicije: njemački jezik (prijevod s latinskoga), mletačka vizualna kultura (s raznim utjecajima koji se u njoj susreću) i hrvatska povijest, koja se ogleda u protagonistima izdavačkoga poduhvata prvoga tiskanoga Rimskoga brevijara na njemačkom jeziku (drugi je objavljen tek 1535. u Ausburgu). Njegovi naručitelji, Krsto I. Frankapan (Modruš?, oko 1482. – Martijanec kraj Ludbrega, 1527.), grof Senja, Krka i Modruša i njegova supruga Apolonija Lang od Wellenburga (Augsburg, oko 1480. – Milano, 1519.), sestra kardinala Matthäusa Langa od Wellenburga, princa-nadbiskupa Salzburga i vrijednoga habsburškoga diplomata, pripadali su ondašnjoj europskoj eliti, a bili su orođeni i s najvažnijim talijanskim renesansnim obiteljima. Krsto I. Frankapan,

sin Bernardina Frankapana i Luise Marzano d'Aragona te nećak Isotte d'Este, bio je vojni zapovjednik u službi cara Maksimilijana I. Habsburga u ratu sa *Serenissimom*, Presvjetlom Mletačkom Republikom (1512. – 1514.). Njegove pobjede u tom ratu, kojima je stekao slavu – a onda i nesretno zarobljeništvo slavnoga carskoga zapovjednika u Veneciji – sve je to bilo poticaj za tisak Brevijara. Njegova priprema predstavljala je duhovnu utjehu zarobljenom grofu i vojskovođi Krsti I. Frankapanu i njegovoj supruzi Apoloniji Lang od Wellenburga, tijekom suprugova uzništva u Veneciji (1514. – 1519.) i njezina dragovoljna boravka u suprugovoj blizini u tom gradu.

Uz naručitelje, u Brevijaru je naveden i redaktor izdanja i prijevoda, fratar Jakob Wyg iz Colmara, a osim njega te spomenutoga tiskara Gregoriusa de Gregoriisa, važnu ulogu u oblikovanju izdanja imaju i autori knjižnih drvoreza, jer izdanje je opremljeno sa sedamsto i jedanaest drvoreza. Razlikuju se veličinom, od onih raširenih cijelim stranicama ili složenih na cijeloj stranici tako da središnji biblijski prizor uokviruju razni »svetački« portreti: proroci, crkveni naučitelji, ali i sibile ili pak naracije iz evanđelja povezane sa Spasiteljem i njegovim poslanjem na zemlji, pa sve do malih drvoreza s početnim slovima (lat. *littera historjata*) i/ili s biblijskim prizorima i raznim svetačkim likovima na početku pojedina poglavlja ili važnijih odlomaka u Brevijaru. Najvažniji knjižni drvorezi djelo su Ioannesa (Giovanni ili Zuan) Andree Vavassorea (Valvassore), plodnoga i dugovječnoga mletačkoga grafičara, kartografa i poduzetnika (i sâm je poslije postao tiskar), čiji je ime važna kota na panorami knjižne kulture mletačkoga *cinquecenta*.

Sudeći prema neobičnome biografskom uvodu u Brevijar, to jest predgovoru samih

naručitelja, u kome čitamo o teškoćama koje su snašle supružnike, ali i prema povijesnim vlasnicima nekih od sačuvanih primjeraka, podrijetlom iz samostanskih i plemićkih knjižnica, Brevijar je bio namijenjen elitama na njemačkom govornom području, ali ne samo kao molitvena knjiga, nego i kao vapaj upomoć zatočenika, a dijelom kao duhovno i staleško predstavljanje nesretnoga para. Luksuzna oprema odražava ukus naručitelja i publike kojoj je izdanje namijenjeno – pri čemu su u Brevijaru izrijeком spomenute žene, nevjeste latinskome, tako da im svetopisamska čitanja na njemačkom jeziku i bogatstvo knjižnih drvoreza mogu lakše raspirti pobožne osjećaje i prihvaćanje otajstava. Na najpoznatijem od drvoreza, *Krunidbi Bogorodice*, mletački drvorezac i kartograf Ioannes Andrea Vavassore predstavio je Krstu I. Frankapana i Apoloniju Lang od Wellenburga kao kršćanskoga viteza i pobožnu plemkinju kako kleče podno nebeskoga prizora krunidbe Bogorodice. Njihovi grbovi na tom prizoru, ali i samostalno, na početku molitvene knjige, naručiteljski su pečat kojim su označili povijest njemačke književnosti, povijest mletačkoga tiskarstva i jedno od najsajnijih poglavlja srednjovjekovne i ranonovovjekovne hrvatske povijesti, ono obitelji knezova Krčkih, odnosno Frankapana.

Od četiristo primjeraka *Frankapanskoga brevijara*, danas znamo za njih tridesetak sačuvanih, a jedini primjerak u Hrvatskoj posjeduje Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, u Zbirci rukopisa i starih knjiga (sig. RIIF-4°-361).

Brevijar: ustroj, sadržaj, funkcija

Kristijan Kuhar

Varaždinska biskupija

kristijan.kuhar@hotmail.com

DOI <https://www.doi.org/10.17234/9789533792262.02>

SAŽETAK

Brevijar je liturgijska knjiga Rimske Crkve za redovitu službu časova klerika, redovnika i laika. Nastanak ove liturgijske knjige povezan je s redovitošću molitve u tijeku dana koju kršćanstvo razvija od svojih početaka, a koja se posebno razvija unutar monaških i redovničkih zajednica te unutar kano-ničkih zajednica povezanih sa stolnim crkvama. Zanimljivost je brevijara što u sadržaju krije bogatstvo tekstova Svetoga pisma, otačke predaje i hagio-grafije te molitava koje su određivale vrijeme liturgijske godine i pojedinih dana. Upravo zbog svoje funkcije i sadržaja te ustroja koji je kroz vrijeme više puta reformiran, brevijari su imali kulturnu i duhovnu vrijednost. U ovome radu prikazuje se povijest nastanka brevijara, njegov ustroj kroz povijest Crkve te sadržaj i funkcija koju je brevijar imao u prošlosti.

KLJUČNE RIJEČI: rimski obred, brevijari, povijest liturgije, liturgijska tekstologija

Obrevijarima je napisano mnogo znanstvenih članaka i prikaza, tematika pojedinih dijelova brevijara pomno je obrađena u udžbenicima studenata liturgike i teologije, a pojedini su svesci opisani interdisciplinarnim prikazom i preneseni u preslovljenim ili fototipskim izdanjima.¹ Međutim, na hrvatskom govornom području nema recentne literature koja bi u sažetom prikazu opisala sadržaj i funkciju liturgijske knjige brevijar. Stoga je ovaj rad doprinos sadašnjim i budućim istraživanjima, barem u napomenama o sadržaju službe časova i njezinoj funkciji u teološkom i kulturološkom pogledu.

Prije svega potrebno je napraviti nekoliko znanstvenih i terminoloških distinkcija i uputiti na ispravno tumačenje i korištenje nazivlja. U ovome se radu spominje pojam »brevijar«, »služba časova«, »rimski obred«, »obred rimske kurije«. U radu će se nadalje naći i drugi pojmovi koji su kroatizirani i rabe se u humanističkoj, neteološkoj literaturi te mogu izazvati terminološke probleme oko shvaćanja. Stoga će se svaki pojam posebno objasniti. Prvenstveno pojam »brevijar«. U ovome radu, kao i u drugim radovima, pojam »brevijar« odnosi se na liturgijsku knjigu koja sadrži tekstove za liturgiju ili službu

časova. Liturgijska knjiga koja će se u ovome radu opisati odnosi se na srednjovjekovnu liturgijsku knjigu koja nastaje u XIII. stoljeću kao plod duge reforme službe časova rimskoga obreda. Sam pojam na latinskom jeziku (lat. *breviarium*) odnosi se na skraćivanje ili na kompendij tekstova koji su imali svoju funkciju u dnevnom ritmu molitve Crkve ili službi časova. »Služba časova« i »služba Božja« prijevod je latinskog teološkog izraza *Officium divinum* koji označava službenu molitvu Crkve u ritmu vremena jednoga dana, tjedna, odnosno godine. Ta je molitva u srednjovjekovnom okruženju svojstvena klericima i redovnicima, a nakon Drugoga vatikanskog sabora postaje molitva čitavog naroda Božjega. Brevijar, dakle, sadrži tekstove za službu časova, a raspoređen je po »rimskome obredu« ili »obredu rimske kurije«, kako je nazvan u XIII. stoljeću. U Zapadnoj Crkvi supostoje kroz čitavo srednjovjekovlje obredi pojedinih mjesnih crkava, dok onaj Rimske Crkve, postaje od XIII. stoljeća, odnosno od Tridentskog sabora (1545. – 1563.), službeni obred čitave Europe.

U ovome ću radu – u kratkim crtama – prikazati povijesni razvoj brevijara kao liturgijske knjige za službu časova (lat. *officium divinum*), naznačiti njegov ustroj, sadržaj i funkciju kroz povijest te upozoriti na nekoliko znanstvenih, humanističkih perspektiva istraživanja brevijara koji su nastajali i koji su korišteni i sačuvani na hrvatskom području, bez obzira na jezik i pismo kojima su pisani. S obzirom na to da se radi o materiji koja je opsežna, u ovome ću se radu držati ovih zadanih točaka, bez dodatnih pretenzija za nepotrebnim širenjem tematike.

¹ U primjeru navodim neka vrijedna izdanja: Marijan Grgić, *Časoslov opatice Čike*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2011.; Marijan Grgić, *Dva rukopisna časoslova samoštana redovnica Svete Marije u Zadru: Prvo, kritičko izdanje*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, Kršćanska sadašnjost, Zadar: Matica Hrvatska, 2002.; Iva Pasini Tržec, *Strossmayerov časoslov. Komentar*, Zagreb: Školska knjiga, HAZU, 2011.; *Breviarium di Ercole I d'Este*, Ernesto Milano (ur.), Castel Gelfo di Bologna: Imago, 2011.; *Drugi beramski brevijar, I. dio*, Milan Mihaljević (ur.), Zagreb: Staroslavenski institut, 2016.; *Milan Mihaljević (ur.), Drugi beramski brevijar, II. dio*, Zagreb: Staroslavenski institut, 2019.; Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar: otisak sudbine*, Zagreb: FF Press, 2019.

Opći pregled povijesti službe časova u rim-skome obredu

Kršćanstvo temelji molitvu na zapovijedi Isusa Krista »u svako doba molite« (Lk 21,36) te u apostolsko doba kršćani, vjerni zapovijedi svoga Učitelja, preuzimaju ritam molitve iz židovstva u određene časove dana. Djela apostolska govore da su u vrijeme nakon Isusova uskrsnuća apostoli molili u jeruzalemskom Hramu.² O tome što je bio sadržaj molitve govori predaja Crkve. Temeljna molitva kršćana koji se okupljaju u određene sate dana su psalmi, biblijska knjiga koja sadrži židovske liturgijske pjesme koju su i Židovi pjevali (molili) u Hramu, odnosno u sinagogama.³

Molitva u određene sate ili časove u danu, prema židovskoj predaji ujutro o svitanju, u podne i uvečer prije zalaska sunca (s tim da kršćanska molitva dodaje i čas u tri sata poslije podne – ali tek u razvoju srednjega vijeka) temelji se na židovskoj hramskoj tradiciji. Kršćanstvo brzo prihvaća ovakvu molitvu oslanjajući se na vjeri da je i sam Gospodin Isus Krist molio psalme, a otuda i naslov »služba časova«, »liturgija časova« ili »služba Božja« (lat. *Officium divinum*).

Kako *lex credendi* u kršćanstvu ima očitovanja u *lex orandi*, tako je i kršćanstvo temeljilo izričaje svoje vjere u molitve u određene časove osim euharistijskih sastanaka koji su bili *memoria* na posljednju večeru Isusa Krista. Već u poapostolsko doba i u tijeku prva četiri stoljeća, kršćani se molitvama *vigilia* (noćnih bdjenja)

susreću na mjestima *martyria* ili grobljima mučenika slaveći ondje Dan Gospodnji ili spomendane mučeništva heroja vjere. Vigilijska kao noćna molitvena služba ima svoj produžetak u ranojutarnjoj službi, opet prema vjeri da je Isus Krist uskrsnuo u zoru trećega dana.

I prvi su monasi i redovnici temeljili svoj život na molitvi koja se odvijala u posebne časove u danu. U Pravilu sv. Pahomija navodi se: »Izvanredno je zadovoljstvo obavljati šest večernjih molitava po obredu velikoga zbora gdje se sva braća sastaju.«⁴ Sv. Bazilije u svojem Pravilu navodi: »Premda je zahvaljivanje u svako vrijeme i zakonom zapovijeđeno i nama za život nužno (kako je dokazano po naravi stvari i po zaključivanju), ipak ne valja zanemarivati ni propisanih vremena za molitve u bratskim zajednicama koje smo neopozivo izabrali; jer svako od tih vremena znači neko posebno podsjećanje na darove što ih primismo od Boga«⁵ te navodi dalje određene časove: jutarnju, treći čas, šesti, deveti, večernju i noćnu molitvu.⁶ Sv. Augustin⁷ u Pravilu navodi: »Molitvi se posvetite u određene časove i vremena.«⁸ Kada sv. Benedikt,⁹ osnivajući svoj red, piše Pravilo, navodi i točan *cursus* molitve, tj. pjevanja psalama

4 »Pravilo svetog Pahomija«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985., str. 81.

5 »Opširna pravila svetog Bazilija«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, 1985., str. 159.

6 Usp. »Opširna pravila svetog Bazilija«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, 1985., str. 160-161.

7 Povijesni pregled vidi kod: Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, Collegeville: The Liturgical Press, 1993. [1986.], str. 94.

8 »Pravilo svetog Augustina«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, 1985., str. 194.

9 Povijesni pregled vidi kod: Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 122-123.

2 Usp. Dj 2, 46; Dj 3, 1.

3 Povijesno-liturgijske studije koje su i danas vrijedni znanstveni doprinosi su: Paul F. Bradshaw, *Daily Prayer in the Early Church*, Eugene: Wipf and Stock, 2008. [1981.]; Mario Righetti, *Storia liturgica*, Vol. II, *L'anno Liturgico*, Il Breviario, Milano: Ancora Libri, 1969.; Jordi Pinell, *Liturgia delle Ore, Anàmneseis*, Genova: C. E. Marietti, 1990., str. 17-67.

koji postaje trajna baština Rimske Crkve (usp. 18. poglavlje Pravila sv. Benedikta),¹⁰ a u pravilu o službi časova koju naziva *Opus Dei* piše u 11 poglavlja. Benediktov se raspored psalama održao, uz manje promjene, do reforme liturgije časova za vrijeme pape Pija X., odnosno do reforme liturgije Drugoga vatikanskog sabora.

Usporedo s monaškom (samostanskom) službom časova, u Crkvi se razvija i *katedralna* služba časova koju su molili kanonici i svi klerici koji su bili u službi stolne ili prvostolne crkve.¹¹ Apostolske konstitucije iz IV. stoljeća opisuju službu časova (knjiga II, 59) ujutro, večernje pohvale i nedjeljna vigilijska uskršnuća, ali navode u knjizi VIII, 34 također treći, šesti i deveti čas.¹²

Takva se služba spaja s monaškom službom u XIII. stoljeću i formira jedinstvenu, rimsku službu časova koja tada dobiva naslov *secundum morem* (ili *consuetudinem*) *romanae Curiae* te se širi Europom posredovanjem franjevačkoga reda.¹³

Stvaranje liturgijskog korpusa službe časova

Od samoga početka kršćanstva te razvojem liturgije, služba časova postaje liturgijski čin: u njemu molitelj prepoznaje Krista koji moli i Krista kojemu se moli te određeni časovi

dana imaju simbolička značenja. Sv. Benedikt u svojem pravilu za broj časova u danu navodi riječi psalma 118: *septies in die laudem dixi tibi* – a taj broj časova ostaje važeći, uglavnom, do danas.

Na Zapadu, na koji se usredotočujemo u ovom radu, razvoj katedralne i monaške službe išao je gotovo simultano. Povijest liturgije bilježi da su u Rimu postojale zajednice koje su obavljale redovitu službu časova, a jednoj takvoj pripadao je i sv. Jeronim.¹⁴ Katedralne su službe na Zapadu bile različite: Milano, Rim, Galija, Španjolska i Sjeverna Afrika imale su različite *cursuse*, ali opet temeljene na molitvama u katedralnim i drugim crkvama u određene sate dana.¹⁵

Srednjovjekovno razdoblje donosi nekoliko važnih reformi službe časova. Do XIII. stoljeća ujedanjuju se *cursusi*, dakle sadržaj i ritam slavlja službe časova, te nestaje velike razlike između monaškog i katedralnog *cursusa* (pojam »katedralni« ulazi u literaturu na talijanskom jeziku, potom engleskom, francuskom i njemačkom). Prva reforma jest ona za vrijeme Grgura Velikog,¹⁶ u kojoj se u službu časova uvodi ustabiljeno gregorijansko pjevanje. U srednjem vijeku uz rimske bazilike nastaju muške zajednice koje su se obvezale na službu časova u rimskim crkvama.¹⁷ Uz tu reformu, služba časova se i obogaćuje, prethodno pod

10 Usp. »Pravilo svetog Benedikta«, u: Hadrijan Borak (ur.), *Redovnička pravila*, 1985., str. 265-271.

11 Usp. Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 141-191.

12 Usp. Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 46-47.

13 Usp. Alceste Catella, »Modelli storici di riforma dell'Officium Divinum«, u: Franco Brovelli, Silvano Maggiani, *Liturgia delle ore, tempo e rito*, Roma: CLV-Edizioni Liturgiche, 2010. [1994.], str. 107-140. Posebno vidi: Stephen Joseph Peter Van Dijk, Joan Hazelden Walker, *The Origins of the Modern Roman Liturgy*, Westminster, Md.: Newman Press; London: Darton, Longman & Todd, 1960. Ovo djelo jedinstveni je prikaz razvoja službe časova i liturgije Rimske kurije.

14 Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 131.

15 Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 141; Pietro Sorci, »Forme di una liturgia delle ore popolare nella storia«, u: Elena Massimi (ur.), *Liturgia delle Ore. Una riforma compiuta*, Roma: CLV-Edizioni liturgiche, 2016., str. 11-34.

16 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, Il Breviario*, 1969., str. 633-634, 648.

17 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, Il Breviario*, 1969., str. 635.

franačkim utjecajem,¹⁸ te se unosi širi ciklus temporalna, odnosno slavlja vremena u crkvenoj godini, i sanktorala, slavlja svetaca. U sadržaj se službe časova unose i drugi liturgijski elementi osim psaltira i svetopisamskih čitanja, poput antifona, responsorija, određenih čitanja, tropa, i drugih službi poput recitiranja gradualnih psalama, službi za pokojne, pokorničkih psalama, službe Blažene Djevice Marije (tzv. *Officium parvum BVM*)¹⁹ i drugo. Obnovu čini i papa Grgur VII. u XI. stoljeću, posebno što se tiče života klerika i njihove obveze službe časova, a potom u XII. stoljeću kada se služba časova, utjecajem crkvenih i društvenih okolnosti pomalo privatizira, izlazi iz redovitih korova samostanskih, kaptolskih i katedralnih crkava.²⁰

Konac XII. i početak XIII. stoljeća obilježen je stvaranjem liturgijskih knjiga *Libelli officiales*, *liber horarum*, *breviaria caelle* i sl., koje su bile praktične jer su služile za službu časova izvan kora ili crkve. Liturgijske knjige koje su se koristile u koru nisu bile toliko prenosive. Bile su voluminozne, a i sadržajno različite.

U XIII. stoljeću papa Inocent III. na Četvrtom lateranskom saboru 1215. godine ponovno reformira službu časova, stvarajući tako *cursus curialis*, isprva pridržan njemu i njegovoj kuriji. Takav *cursus* u temelju je brevijara koji je Crkva poznavala do Drugoga vatikanskog sabora, a koji će sredinom XIII. stoljeća preuzeti franjevački red kao svoju službu časova te ga dopuniti vlastitim slavljinama i stvoriti *Breviarium franciscanum*, koji će preuzeti papa Nikola III., i sam franjevac, za svoju kuriju, a za Grgura IX.

postat će *Breviarium Curiae* ili *Breviarium secundum morem Romanae Curiae*, tipičan brevijar Zapadne Crkve.²¹

Iz povijesnog presjeka uočljivo je da je služba časova i liturgijska knjiga brevijar imala određenu funkciju u crkvenom i kulturnom miljeu. Ponajprije je to molitva u određene časove dana, s evokacijom na momente povijesti spasenja opisane u Svetome pismu. Potom, riječ je i o ritmu dana, ili cijele godine, koji su obilježeni spomenom otajstva života Isusa Krista i svetaca. Upravo pitanje slavlja spomena (*celebratio memoriae*) ili *tempus praesens* povijesti spasenja postaje ključno u razvoju liturgije časova. Posvećivanje vremena²² postaje temelj teologije službe časova u ranokršćanskom i srednjovjekovnom okruženju, koje se prilagođava ritmu dana, godišnjega doba, odnosno izmjeni molitve i rada, kako to stoji u Pravilu sv. Benedikta koje je oblikovalo kulturu Europe nakon smjene civilizacija u V. stoljeću.

Sadržaj i funkcija brevijara

Ovaj smo rad započeli terminološki opisom »službe časova«, a time smo označili i njezinu funkciju, tj. to je liturgijska molitva u određenim časovima dana. Funkcija je liturgije službe časova tako celebrativna, slavljenička, jer je to službena molitva Crkve. Nazivom »brevijar« označavamo liturgijsku knjigu koja sadrži tekstove za službu časova.

Kroz povijest Crkve mijenjala se služba časova, a tako su se mijenjale i liturgijske

18 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, II Breviario*, 1969., str. 641.

19 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, II Breviario*, 1969., str. 648.

20 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, II Breviario*, 1969., str. 652.

21 Usp. Mario Righetti, *Storia liturgica, II Breviario*, 1969., str. 658-663.

22 Prvi među liturgičarima koristi Gregory Dix. Usp. Gregory Dix, *The Shape of the Liturgy*, Westminster: Dacre Press, 1949., str. 302-396. Vidi također Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 348.

knjige koje su sadržavale tekstove za tu službu. Identičan je proces bio i s misnim slavljem, čiji razvoj pratimo od sakramentara do misala.

U temelju liturgijske knjige za službu časova su psalmi.²³ U tijeku razvoja *cursusa* moljenja dodavani su i drugi sadržaji, posebno euhološki, a koje pratimo i u najstarijim sakramentarima. Celebrativna funkcija službe časova s vremenom preuzima i antifone, trope, responzorije i čitanja koji dobivaju vlastito mjesto u slavlju službe časova.²⁴ Franačkim utjecajima i oblikovanjem rimske liturgije stvaraju se novi liturgijski elementi u liturgiji časova, a svi se ti elementi zapisuju u vlastitim kodeksima, tj. liturgijskim knjigama. Tako je do konca XII. stoljeća za službu časova bio potreban: *psaltir*, *antifonar*, *himnar*, *kolektar*, *homilijar*, *evangelijar*, *epistolarij* ili *lekcionar*, kao i posebna knjiga u kojoj su bile sadržane upute za molitvu časova. Zapravo, za slavlje službe časova u samostanskoj crkvi ili katedralnoj crkvi bila je potrebna jedna manja knjižnica.

Ekleziološke, ali i praktične promjene koje su zahvatile Crkvu u XIII. stoljeću iziskivale su liturgijske knjige, ali i sam obred službe časova, koji je jednostavniji i prilagođeniji potrebama i mogućnostima rimskoga kraljevstva. Tako se od XIII. stoljeća sve te liturgijske knjige stapaju u jednu, koja i nosi naslov *breviarij*. Zapravo, radilo se o tome da je došlo i do eklezioloških promjena jer su klerici počeli imati vlastite rezidencije u mjestima službe, a u XIII. stoljeću nastaju i

prosjački redovi koji nisu imali vlastite crkve, a bili su obvezni na pastoralni rad. Skup knjiga koje su bile potrebne za službu časova, kao i *cursus* – tijek molitve, tako se skraćuje i postaje ono što će od XIII. do XX. stoljeća biti redovita služba časova Zapadne Crkve.²⁵

Brevijari su tako sadržavali sve potrebne tekstove za službu časova. U jednoj se knjizi nalazio kalendar, psaltir, temporal – ili slavlja dana i blagdana kroz liturgijsku godinu, sanktoral s komunalom te dodatne službe za pokojne, Blažene Djevice Marije i sl.²⁶

Sadržaj

Uz spomenuti okvirni opis sadržaja brevijara, vrijedno je – iz znanstvene perspektive – posebno spomenuti tri cjeline koje sačinjavaju jezgru službe časova od poapostolskog vremena do danas. To su psaltir, lekcionar – čitanja i molitve, tj. euhologij.

Središnji dio čini *psaltir* ili knjiga u kojoj se prema *cursusu* nalaze psalmi. Nerijetko su psaltiri, prepisivani u knjižnicama diljem

23 Knjiga psalama pripada starozavjetnom korpusu biblijskih knjiga.

24 Opsežnu analizu liturgijskih rukopisa te jedinu takvu studiju kojom smo se koristili u svojim istraživanjima vidi: Andrew Hughes, *Medieval Manuscripts for Mass and Office, A Guide to their Organization and Terminology*, Toronto: University of Toronto Press, 2004. [1982.].

25 Služba časova po uzusima Rimske kurije ostaje i nakon Tridentskog sabora u XVI. stoljeću, uz manje promjene sve do Drugoga vatikanskog sabora u XX. stoljeću.

26 Temporal (lat. *Proprium de tempore*) sadrži službe časova za liturgijska vremena u crkvenoj godini, počevši od došašća do tjeđana nakon Pedesetnice. U sadržaju temporalna su blagdani vezani za događaje života Isusa Krista, od Navještenja, Božića do Uskrsnuća. Posebno je vrijedan raspored nedjelja u godini, vezanih za liturgijska vremena došašća, korizme, uskrsnog vremena ili vremena nakon Pedesetnice, te tjeđana raspoređenih u okviru sedam dana (lat. *Feria*). Sanktoral (lat. *Proprium sanctorum*) sadrži službe časova raspoređene po mjesecima i po spomen-danima svetaca, koji su redovito upisani i u kalendar. Komunal (lat. *Commune sanctorum*) sadrži one tekstove za službu časova kojih nema u sanktoralu, a raspoređeni su prema »kategorijama« svetaca (*commune apostolorum*, *commune virginum*, *commune martyrum*, i slično). Služba časova za pokojne također je dio sadržaja brevijara, kao i službe u čast Blažene Djevice Marije ili u tradiciji zvan oficij Blažene Djevice Marije koji se često nalazi i kao poseban svezak.

Europe, bili posebno ukrašavani i odražavali u iluminacijama tragove teoloških poimanja psalamskih redaka. *Cursus* molitve psalama određen je psalamskom tematikom. Od najranijih se vremena za pozivnik (lat. *invitatorium*) molio psalam 94, a još je sv. Benedikt odredio koji se psalmi mole u određene časove dana.²⁷

Uz tekstove psalama uneseni su starozavjetni kantici te novozavjetni hvalospjevi, od kojih su *Benedictus*, *Magnificat* i *Nunc dimittis* iz Lukina evanđelja. Psalme i kantike pratile su antifone, koje postaju nositelji tematike psalma ili određenog dana, tj. blagdana koji se u službi časova slavio. Antifone su pjevani dijelovi službe časova te ih Vilim Durand – temeljeći svoju liturgijsku ekspoziciju na starijim autorima – opisuje na uzvišen način.²⁸

Već u IV. stoljeću počinje se stvarati kršćanska himnodija na latinskom jeziku, zapisana po autorima čija imena pamtimo i danas: Hilarije iz Poitiersa, Ambrozije iz Milana, Prudencije, Celije Sedulije, Grgur Veliki u ranom srednjem vijeku te Paulin iz Akvileje, Pavao Đakon, Nolker Balbulus, Petar Damijan, Julijan iz Speyera, Toma Akvinski, Bonaventura i drugi. Himni postaju dio službe časova u monaškom *cursusu* u VII., a u rimskom tek u XII. stoljeću te su do danas dio pjesničkog genija latinskog jezika koji u metričkoj formi sažima teološke naglaske određenog časa, dana ili blagdana.

Uza psaltir, služba časova imala je i brojna svetopisamska, patristička i hagiografska čitanja. Brevijari tako sadrže čitavi kompendij odlomaka Svetoga pisma, homilija, komentara

i govora crkvenih otaca te brojne životopise – posebno one koji su se unosili iz rimskoga martirologija i drugih hagiografskih izvora razvojem sanktorala. Svaki je čas imao barem kratki redak iz neke od knjiga Svetoga pisma, bez obzira na to što su antifone koje su pratile psalme također bile parafraze ili svetopisamski citati. Čitanja su redovito pratili responzoriji, koji su kao i antifone pjevani dijelovi službe časova.

Molitve ili euhologij vlastiti je dio brevijara. Molitve se nalaze od početka brevijara do njegova zaključka. Služba časova započinje molitvom *Apri, Domine os meum* i molitvom *Deus in adiutorium meum intende*. Nakon skupine čitanja u noćnoj službi, recitirana je molitva *Pater noster*, praćena molitvama *Preces* i *Absolutiones*. Na koncu jutarnje i večernje službe časova molila se molitva dana, tj. *collecta* koja je bila identična onoj u misalu.²⁹

Vrijednost brevijara i njihova funkcionalnost

Rimski brevijari sadrže više razina tekstualnog sadržaja koji možemo nazvati liturgijskom književnošću jer osim biblijskih tekstova sadrže i one tekstove koji su plod vjere, duhovnosti i kulture određenog razdoblja. Iz perspektive povijesti stvaranje brevijara nije umanjilo brojnost liturgijskih knjiga korištenih u službi časova prije XIII. stoljeća, nego ih je doista ujediniло u jednu, u jednom simfoničnom cursu u kojemu su se izmjenjivali tekstovi, tj. Božji govor čovjeku u Svetome pismu i psalmima, i čovjekov govor Bogu u molitvama, pjevanim antifonama, responzorijima i himnima. Iz tekstološke perspektive, posebno liturgijske

²⁷ Raspored psalama vidi kod Robert Taft, *The Liturgy of the Hours*, 1993. [1986.], str. 134-138.

²⁸ Recentna je studija i opis noćne službe časova u: Silvio Koščak, »Teološko-alegorijsko tumačenje noćne službe oficija u liturgijskoj ekspoziciji Vilima Duranda (1230. – 1296.) s naglaskom na antifone i psalmodiju«, u: *Slovo*, 70 (2020.), str. 23-46.

²⁹ Za molitve vidi više: Jordi Pinell, *Liturgia delle Ore*, 1990., str. 155-196.

tekstologije, brevijari predstavljaju riznicu patrističkih, homilijskih i hagiografskih tekstova te su bili važan nositelj transmisije teksta, raznih jezičnih i stilskih redakcija. U tim se tekstovima prenosi teološka misao crkvenih otaca, a predstavljaju i nepresušni izvor hagiografije. I pjesnički dijelovi brevijara također su dio te transmisije teksta, posebno jer su svojevrsni čuvari metrike i stila od kasnoantičkog do kasnosrednjovjekovnog razdoblja, osobito u okvirima latinske liturgijske književnosti.

Za transmisiju teksta posebno su važni tekstovi Svetoga pisma, koji se uz psaltir, prepisuju i prenose iz rukopisa u rukopis. Ovdje je važno napomenuti da, u primjeru glagoljske baštine, nemamo sačuvanu cjelovitu ili jedinstvenu Bibliju, ali je moguća rekonstrukcija prema sačuvanim prijepisima prijevoda Svetoga pisma sačuvanima u desetak glagoljskih brevijara.

Iako je funkcija brevijara temeljno celebrativna, tj. namijenjena liturgijskom slavlju službe časova u Zapadnoj Crkvi, molitvenom uređenju dana i žrtvi hvale (lat. *sacrificium laudis*), priređivači i prepisivači brevijara bili su i vrsni umjetnici. Umjetnički svečano uređeni, kodikološki opremljeni, kodeksi brevijara smatrani su svetim knjigama namijenjenim samo za božansku službu. Danas im sakralnost nije umanjena jer osim toga što su tihi svjedoci vjere i molitve, također su i vrijedni poticaji za očuvanje kršćanske kulturne pisane baštine.

Zaključak

Brevijari, kao liturgijske knjige, ali i kao kompendiji svetopisamskih, patrističkih, pjesničkih i euholoških tekstova, nepresušno su blago za liturgijsko-povijesna i liturgijsko-tekstološka istraživanja, a i za povijest umjetnosti, opću povijest lokalnih crkvenih zajednica,

istraživanja jezika i transmisije teksta. Već se samim pogledom u korpuse brevijara sačuvanih od XIII. stoljeća daje zaključiti da ne postoje dva istovjetna primjerka s obzirom na njihov paleografski, kodikološki i umjetnički oris, ali svakako su identični s obzirom na liturgijski sadržaj.

U hrvatskoj znanstvenoj zajednici istraživanje baštine brevijara pisanih latinskim jezikom tek je u povojima, ali svakako ima perspektivu interdisciplinarnih pristupa. Baštinu hrvatskoglagoljskih brevijara istražuju znanstvenici više znanstvenih grana na Znanstvenom centru izvrsnosti za hrvatsko glagoljštvo pri Staroslavenskom institutu. Već sami počeci naših istraživanja hrvatskoglagoljskog beramskog brevijara upozorili su na opširnost i mogućnosti cjelovitog, interdisciplinarnog pristupa.

Ovim radom dao sam tek neke naznake o povijesti i razvoju liturgijske knjige brevijar za potrebe znanstvenog skupa *Frankapansko naslijeđe: pet stoljeća Njemačko-rimskoga brevijara*, a ovim zaključkom želim potaknuti hrvatsku znanstvenu zajednicu na neke važne perspektive koje otvaraju ovakvi pristupi i istraživanja dosad nedotaknute brevijarske baštine. U okvirima tekstoloških, posebno liturgijsko-tekstoloških istraživanja vrijedno je pitanje transmisije biblijskih i patrističkih tekstova koji tvore veći dio brevijarskog sadržaja. Ostala su otvorena pitanja hagiografije, koja pomaže historiografiji, i to ne samo u smjeru otkrivanja kulta svetaca nego i u pitanju istraživanja lokalne povijesti. Aktualno pitanje odnosa liturgije i povijesnih okolnosti uvelike je zanemareno. Svaka liturgijska knjiga pečat je svoga vremena, kako u materijalnom pogledu, tako i u sadržaju, te svaka liturgijska knjiga može biti i vrijedan izvor za poznavanje lokalne i opće povijesti.

SUMMARY

Breviary: Structure, Content, Function

A breviary is a liturgical book of the Roman Church used by clerics, members of religious orders and laymen for praying the canonical hours. Its origins are related to the regularity of prayer during the day, developed in the practice of Christianity since its beginnings, especially within monastic communities and religious orders and within the canonical communities connected to cathedral churches. The interesting thing about the breviary is that it reflects the wealth of the Holy Scripture, patristic tradition and hagiography, as well as prayers that determined the time of the liturgical year and particular days. Precisely because of their function, content and structure (reformed on multiple occasions over time), breviaries had cultural and spiritual value. The paper presents the historical development of the breviary, its structure throughout the history of the Church, and its content and function in the past.

KEYWORDS: Roman Rite, breviaries, history of liturgy, liturgical textology

Vrijedan primjerak brevijara u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu

Irena Galić Bešker

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

igalicbesker@nsk.hr

DOI <https://www.doi.org/10.17234/9789533792262.03>

SAŽETAK

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu jedna je od velikih europskih i svjetskih knjižnica u kojoj se čuva vrijedan primjerak *cinquecentine* koju je 31. listopada 1518. u svojoj venecijanskoj radionici otisnuo majstor Gregorius de Gregoriis. Ilustracije u drvorezu izradio je Giovanni Andrea Vavassore. *Breviarium Romanum* ili *Frankapanski brevijar* prvi je tiskani brevijar na njemačkom govornom području. Pokrovitelji njegova tiskanja bili su Krsto Frankapan i njegova supruga Apolonija rođena Lang von Wellenburg. Knjižni primjerak uvezan je u drvene korice presvučene smeđom kožom i pričvršćene dvjema metalnim kopčama. Listovi knjižnog bloka složeni su u kvaternionske i ternionske svežnjice. *Frankapanski brevijar* u članku je opisan formalno i sadržajno, a u opis je uključen i materijalni opis primjerka. *Psalterium, proprium de tempore, proprium sanctorum* i *comune sanctorum* dijelovi su *Frankapanskog brevijara*, pri čemu su pojedine cjeline u njemu naznačene ilustracijama. Najveća ilustracija, otisnuta na dva mjesta u primjerku, prikazuje nebesko prijestolje (*Krunidba Bogorodice*) i grofovski par u molitvi. Devet ilustracija manjih dimenzija otisnuto je po sredini *verso* strane lista uz pojedine svetkovine i blagdane liturgijske godine. Preostale ilustracije manjih dimenzija, položene vodoravno i okomito, otisnute su kao okvir većim ilustracijama i ponavljaju se više puta.

KLJUČNE RIJEČI: brevijar, *cinquecentina*, drvorez, knjižni primjerak, liturgijska godina, psalterij, sanktoral, temporal, *Njemačko-rimski brevijar*, Krsto Frankapan, Apolonija Lang von Wellenburg

Breviarium Romanum, poznat i pod nazivom *Krštin brevijar*,¹ *Frankapanski brevijar*² i *Njemačko-rimski brevijar*³ pohranjen na signaturi RIIF-4°-316, vrijedna je *cinquacentina* i postinkunabula u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.⁴ Primjerak koji se čuva u zbirci starih knjiga opisat ćemo formalno i sadržajno uzimajući u obzir jedinstvenost primjerka te njegove materijalne značajke kao što su izgled knjižnog bloka, kolacija, tipografske signature, inicijali i rubrike. U formalni opis uključit ćemo uobičajeni naslov knjige te pojedinosti o izdavanju i raspačavanju.⁵ Knjižni blok primjerka uvezan je u drvene korice prešvučene smeđom kožom, koje su pričvršćene dvjema metalnim kopčama. Na prednjoj i stražnjoj strani knjižnih korica izrađeni su ukrasi u slijepom tisku s cvjetnim i geometrijskim motivima. Po sredini prednjeg i

stražnjeg dijela korica utisnuti su ukrasi u zlatotisku. Listovi knjižnog bloka slagani su u kvaternionske i ternionske svežnjice, a svežnjiči su označeni tipografskim signaturama u pet nizova. Za označavanje svežnjiča rabila su se velika i mala slova latinske abecede te dvoslovi sastavljeni od velikog i malog slova abecede i od dva velika slova abecede. Prva dva svežnjiča označena su velikim početnim slovima abecede. Za njima slijedi podulji niz tipografskih signatura označenih s pomoću 23 mala slova latinske abecede i s pomoću 3 znaka preuzeta iz rukopisne tradicije. Bili su to: znak za latinski veznik *et*, podrijetlom iz srednjovjekovne gotice, znak za latinski veznik *cum* te znak za nastavak *-arum* u genitivu množine ženskog roda imenica i pridjeva prve i druge deklinacije. Treći po redu niz kojim su označene tipografske signature primjerka čine 23 slova latinske abecede. Četvrti niz za oznaku tipografskih signatura čini 10 dvoslova sastavljenih od prvih deset slova latinske abecede tako da je velikom slovu dodano malo, npr. Aa. Na kraju, u petom nizu oznaka četiri su dvoslova sastavljena od prva četiri slova latinske abecede tako da se ponavlja veliko slovo, npr. AA. Kolacija svežnjiča u knjižnom bloku izgleda ovako: A-B8 a-l8 m6 n-z8 [et]8 [cum]8 [rum]8 A-L8 M6 N-Z8 Aa-Hh8 Ii6 Kk10 AA-CC8 DD6.⁶ Svežnjiči Ii je ternion, poput svežnjiča m i M u ovom knjižnom bloku, međutim svežnjiči Kk jedini je kvinternion u njemu. Svi su svežnjiči u knjižnom bloku označeni kustodama, koje su otisnute u donjem desnom kutu na *verso* strani pripadajućih listova izuzev svežnjiča m, Hh, Ii Kk i AA, na kojima nisu otisnute

1 Matija Mesić piše o Krstinu brevijaru. Usp. Matija Mesić, »Krstó Frankapan u tudjini«, u: *Rad JAZU*, 13 (1870.), str. 2-79 (78).

2 Ernst Frisch, »Das Frangipani-Brevier und seine Geschichte«, u: *Salzburger Museumsblätter*, 2 (1923.), str. 1-5 (1).

3 Usp. Henry Thode, *Der Ring des Frangipani: ein Erlebnis*, Frankfurt am Main: Keller, 1895., str. 170.

4 Prema ustaljenoj bibliografskoj praksi, koju je objavljivanjem svojeg djela s popisom prvotisaka 1688. započeo nizozemski bibliograf Cornelis van Beughem (1639. – 1717.), inkunabulama se smatraju sve knjige tiskane do 1500. Za knjige tiskane nakon 1500. koje su formalno slične inkunabulama u bibliografiji se rabi pojam *postinkunabula*. Usp. Vittorio di Giuro (ur.), *Manuale enciclopedico della bibliofilia*, Milano: Edizioni Sylvestre Bonnard, 1997. Iako je prvi popisao prvotiske, Beughem nije skovao pojam »inkunabula«. Zasluga za to pripada dekanu katedrale u Münsteru i obraćeniku na katoličanstvo Bernhardu von Mallinckrodtu (1591. – 1664.).

5 Primjerci *Frankapanskog brevijara* pohranjeni su u brojnim europskim i svjetskim knjižnicama. Za podatke o smještaju usp. Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar: otisak sudbine*, Zagreb: FF press, 2019., str. 10-15.

6 Kolacija samo djelomično odgovara stanju svežnjiča na listu 630r jer su u četvrtom nizu izostavljeni dvoslovi Ii i Kk.

kustode. Prvih 16 listova knjižnog bloka nije folijirano, a folijacija arapskim brojevima u gornjem dijelu recto strane lista teče počevši od prvog lista svežnjića a. Prema ovoj kolačiji u knjižnom je bloku ukupno 514 listova, među kojima prvih 16 listova nije numerirano, a preostalih 498 listova numerirano je nizovima brojeva od 1 do 468 i od 601 do 630. Redosljed je brojeva u folijaciji poremećen, neki se brojevi u nizu ponavljaju, a pojedini su brojevi niza preskočeni. Omaškom je broj 120 otisnut na listu 128, brojevi 129 i 131 zamijenili su mjesta pa je list 129 označen kao list 131, a list 131 označen je kao list 129. List broj 154 označen je kao list 146, list broj 156 označen je kao list 148, a list 157 označen je kao list 153. Broj 230 otisnut je na listu na kojem bi trebao biti broj 236, broj 281 otisnut je na listu gdje bi trebao biti broj 272, broj 304 otisnut je na listu na kojemu bi trebao biti broj 307, a broj 458 otisnut je dvaput umjesto samo jedanput. Nadalje, preskočen je čitav niz brojeva pa iza lista označenog brojem 468 slijedi list označen brojem 610. Zamijenjen je redosljed brojeva 610 i 616 u folijiranju, a list koji bi trebao biti označen brojem 628 označen je brojem 128, koji se drugi put ponavlja u brojčanom nizu. Tekst *Brevijara* otisnut je goticom u crvenoj i crnoj boji i u dva stupca s po 38 redaka. Stupci su složeni pravilno i poravnani tako da pojedini njihovi dijelovi »ne strše« izvan okvira. Na svakom listu knjižnog bloka u gornjem dijelu iznad teksta crvenom su bojom otisnuti tekući naslovi. U čitavom su knjižnom bloku inicijali otisnuti uz tekst. Negdje se ističu inicijali otisnuti crvenom bojom uz početak teksta, dok su drugdje otisnuti crni inicijali na bijeloj podlozi unutar kojih je prikazan ljudski lik.

Opširan narativni incipit sadrži pojedinsti o tiskanju brevijara ili molitvene knjige i o njegovu sadržaju.⁷ Knjiga je otisnuta u 400 primjeraka, a pokrovitelji njezina tiskanja bili su Krsto Frankapan, grof i knez⁸ u Senju, Krku i Modrušu, i njegova supruga Apolonija rođena Lang von Wellenburg, sestra salzburškoga nadbiskupa i dvorska dama na dvoru svetog rimskog cara Maksimilijana Habsburškog. Brevijar je priređivan i tiskan u vrijeme kad je car Maksimilijan vodio rat protiv Mletačke Republike, a knez Krsto Frankapan bio je u službi cara. No nezgodno paviš s konja između Gradiške i Graza, Krsto je uhićen i zatočen u venecijanskoj tamnici Torreselli. Zatočeništvo u Veneciji trajalo je od 5. lipnja 1514. do datuma kada je objavljen *Brevijar* (31. listopada 1518.), a i nakon toga još je zadržan u tamnici. Plemenita supruga pridružila mu se u tamnici i ostala s njim dvadeset i dva mjeseca.⁹ *Frankapanski*

7 U izvorniku *petbûch*. Već u samom incipitu uočavamo kolebanje u nazivu: isti se primjerak jedanput naziva brevijarom, a drugi put molitvenom knjigom.

8 Izvorno: *fürst und graf*. Prenosim onako kako stoji na predlošku i gramatički i pravopisno.

9 Prema podacima u *Brevijaru*, Krsto Frankapan bio je zatočen u venecijanskoj tamnici Torresella od 5. lipnja 1514. do 31. listopada 1518. Nakon toga prebačen je u milansku tamnicu (1519.), iz koje se spasio bijegom iste godine. Supruga Apolonija pridružila mu se na vlastiti zahtjev u venecijanskoj tamnici 1516. godine. Iz milanske tamnice Krsto se spasio bijegom, dok je Apolonija, teško bolesna, umrla u Milanu 4. rujna 1519. Tijelo joj je prebačeno u Veneciju pa u Kopar, gdje je i pokopana. Za vrijeme slaganja i tiskanja *Brevijara* bilo je poznato samo to da je Krsto Frankapan bio utamničen u Veneciji i da mu se u tamnici pridružila odana supruga, kako je i navedeno u eksplcitu. Daljnja sudbina Krste i Apolonije Frankapan zbivala se nakon 31. listopada 1518, i poznata nam je zahvaljujući povijesnim i književnim tekstovima. Pisani izvori razlikuju se u određivanju kronologije Krstina tamnovanja najprije u Veneciji, a zatim i u Milanu te u navođenju točnog razdoblja koje je proveo u tamnicama i u navođenju godine Apolonijine smrti. Navedeni datumi odnose se na podatke koje prenosi kroničar Marino Sanudo, »Rapporti della Republica Veneta con Slavi meridionali. Brani tratti dei diari manoscritti di Marino

brevijar priređen je prema rimskom brevijaru i preveden s latinskog na njemački jezik. Ciljana čitateljska publika zasigurno su bile gospođe koje u mladosti nisu učile latinski jezik i pobožni muševci koji nisu mogli srcem shvatiti ono što su izrekli ustima. Izgovarali su molitve na latinskom, a ne na materinskom jeziku i zato piše da nisu mogli shvatiti srcem ono što su izgovarali ustima. Opširan incipit prethodi preostalim cjelinama u brevijaru koje su otisnute sljedećim redoslijedom: kalendar s kazalima ([1r]-[16r]), psalterij (1r-94v), temporal (95r-300v), sanktoral (301r-600v) i komunal (601r-629v). Tekst liturgijske knjige otisnut je u crnoj i crvenoj boji i upotpunjen ilustracijama. Prema veličini ilustracije možemo podijeliti: a) na ilustracije većih dimenzija, b) na ilustraciju grofovskoga grba, c) na ilustracije manjih dimenzija otisnute po sredini lista, d) na ilustracije u ukrasnim okvirima koje su položene vodoravno i okomito i e) na ilustracije manjih dimenzija otisnute uz kalendar *Brevijara*. Opisivat ćemo ih redoslijedom pojavljivanja u knjižnom bloku. Prva po redu ilustracija, s prikazom obiteljskoga grba Krste i Apolonije Frankapan otisnuta je na listu [1r]. Slijede ilustracije uz kalendar [3r]-[8r] koje prikazuju karakteristične težačke poslove i poljodjelske radove te ilustracije pripadajućeg zodijskog znaka za taj mjesec. Najveća ilustracija u knjižnom bloku otisnuta je dvaput: na listu [16v], koji se nalazi nasuprot prvom listu psaltira, i na listu 600v, koji je ujedno i posljednji list marijanske službe u brevijaru. Prikazuje nebesko prijestolje na kojemu sjedi

Blažena Djevica Marija okružena mnoštvom anđela dok joj Krist i Bog Otac stavljaju krunu na glavu sjedeći joj pritom jedan slijeva, a drugi zdesna. U dnu nebeskog prijestolja na desnoj strani ilustracije sasvim su sitno otisnute inicijali drvorezca.¹⁰ Ispod prizora s nebeskim prijestoljem prikazani su Krsto i Apolonija dok mole u klečećem položaju. Nad njihovim glavama nalaze se trake s imenima grofovskoga kršćanskog para *Christophorus* i *Apolonia*, koja su ujedno i imena njihovih svetaca zaštitnika (sl. 1). Osim ilustracije s prikazom nebeskog prijestolja i grofovskoga para te ilustracije grba Krste Frankapana, detaljno ćemo opisati još devet ilustracija većih dimenzija otisnutih po sredini *verso* strane lista uz pojedine blagdane i svetkovine liturgijske godine i uokvirenih ilustracijama manjih dimenzija. Ukrasni okviri s ilustracijama, položeni vodoravno i okomito, nastavljaju se na *recto* strani sljedećeg lista. Šest ilustracija otisnuto je po sredini *verso* strane lista uz temporal *Brevijara* uključivo s inicijalnom ilustracijom, koja je razdjelnica između psalterija i temporalala. Likovno su u temporalu popraćeni redom svetkovine i blagdani: početak Došašća,¹¹ Spasiteljevo rođenje, Bogojavljenje, Uskrs, Uzašašće i Pedesetnica. Tri su ilustracije otisnute uz svetkovine i blagdane sanktorala uključivo s ilustracijom koja čini razdjelnicu između temporalala i sanktorala. Ilustracijama u sanktoralu posebno su popraćeni: blagdan sv. Saturnina, svetkovina Svih svetih i služba koja počinje riječima *Der cursz oder siben zeit vo[n] unser lieben frawen*

Sanudo», prir. Ivan Kukuljević Sakcinski, *Arhiv za povještnicu jugoslavensku*, VIII (1865.), str. 1-256 (65); [Marino Sanudo,] *I diarii di Marino Sanuto: MCCCCXVI-MDXXXIII*, tom. XXVII, prir. Federico Stefani, Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi, Venezia: Visentini, 1890., col. 630.

¹⁰ Drvorezac je Iohannes Andreas Vavassore. Na ilustraciji nebeskog prijestolja otisnute su inicijali mletačke inačice njegova imena (Zoan Andrea), koja se u primjerku pojavljuje dvaput.

¹¹ Ikonografski prikaz arkangelova navještenja Blaženoj Djevici Mariji otisnut je uz subotnju *vesperu* uoči prve nedjelje Došašća.

Sl. 1 Giovanni Andrea Vavassore, *Krunidba Bogorodice s klečećim figurama Kršte I. Frankapana i Apolonije Lang*, drvorez (ilustracija najvećih dimenzija) u *Frankapanskom brevijaru* (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

der rainen iungfrawen maria.¹² Božićna osmina u temporalu (139v) i vespera uoči Uznesenja Blažene Djevice Marije u sanktoralu (401r) posebno su označeni ilustracijama na ukrasnim okvirima koje su položene vodoravno i okomito. Ilustracije velikih dimenzija opisivat ćemo redoslijedom pojavljivanja slijedeći strukturu *Brevijara* koji je podijeljen na manje cjeline.

Prva cjelina u *Brevijaru*¹³ jest kalendar, u kojemu su mjeseci otisnuti pod svojim njemačkim nazivima. Uz ilustraciju¹⁴ za svaki pojedini mjesec s lijeve i s desne strane otisnut je kratak lako pamtljiv stih na njemačkom, a u stupcima ispod ilustracija slijeva nadesno redom su otisnuti: zlatan broj,¹⁵ arapski brojevi za dane u mjesecu i slova za dane u tjednu, pri

čemu je nedjelja uvijek označena velikim crvenim slovom A, i rimski brojevi za dane u tjednu prema rimskom kalendaru.¹⁶ Nepomične svetkovine liturgijske godine sastavni su dio kalendara, dok se pomične svetkovine izračunavaju prema tablici koja je pridodana kalendaru. Slijedi tekst u kojem su pojašnjenja o tome kako se koristi kalendar i u kojemu su rimovanim odlomcima istaknuti pojedini dijelovi astronomske godine.¹⁷ Blagdan sv. Vida i blagdan sv. Lucije bili su dani kad je Sunce bilo najviše i najniže na horizontu, a blagdan sv. Lamprechta i sv. Grgura bili su dani proljetnog i jesenskog suncostaja. Početak godišnjih doba računao se prema blagdanima sljedećih svetaca: blagdan sv. Klementa označio je početak zime, blagdan Katedre sv. Petra označio je početak proljeća, blagdan sv. Petra označio je početak ljeta, a blagdan sv. Simforijana početak jeseni. Mjesečeve mijene također su dio kalendara ovog brevijara (sl. 2). Za kalendarom slijede opširna kazala koja se odnose na sadržaj cijelog brevijara.¹⁸ Psalterij¹⁹ *Frankapanskog brevijara* proteže se od lista 1r do lista 94r i odnosi se na liturgijsko vrijeme

12 Preuzeto točno s predloška uključujući i pravopis. Op. a.

13 U hrvatskom jeziku često se *brevijar* i *časoslov* rabe kao istoznačnice ili sličnoznačnice, međutim značenjski se razlikuju. Teško je reći kad se riječ *časoslov*, preuzeta iz ruskog jezika, prvi put pojavljuje u hrvatskom jeziku, međutim sigurno je u uporabu ušla u XVII. stoljeću, u fazi intenzivne rusifikacije hrvatske redakcije staroslavenskog jezika. U ranijim fazama razvoja hrvatske redakcije staroslavenskog jezika latinska riječ *breviarium* različito se prilagođavala hrvatskom jeziku pa ćemo u *Baromičevu brevijaru* iz 1493. pronaći oblik *brvêl*, u *Brozičevu brevijaru* iz 1561. nalazimo oblik *briviêl*. *Brozičev brevijar* označio je ujedno svršetak indigene faze u razvoju hrvatskog crkvenoslavenskog jezika. Nakon toga uslijedila je intenzivna rusifikacija liturgijskih knjiga koje su objavljivane u rimskoj tiskari Kongregacije za širenje vjere. U dva stoljeća u toj su tiskari otisnuta ukupno tri brevijara: *Levakovičev brevijar* (1648.), *Paštričev brevijar* (1688.) i *Karaman-Sovičev brevijar* (1791.). Jezična redakcija ovih brevijara bila je pretežito ruska, a obred je u njima zapadni, katolički.

14 Za ilustracije kalendara usp. Tanja Trška. »Kalendar *Frankapanskoga brevijara*«, u: Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 37-74.

15 Zlatan broj za svaku godinu lunisolarnog kalendara izražava se tako da se godini doda broj 1 i zatim se zbroj podijeli s 19. Cijeli broj količnika jest zlatan broj za pripadajuću godinu i prema njemu se može odrediti datum Uskrsa. Broj 19 odgovara usklađivanju Mjesečeve i Sunčeve putanje, a u ovom je kontekstu važan za određivanje proljetnog mladaka i datuma uskrсне svetkovine.

16 Tri su stalna dana u mjesecu rimskog kalendara: kalende, none i ide.

17 Astronomske pojave u kalendaru unesene su prema tadašnjem računanju, prije reforme kalendara koju je 1581. proveo papa Grgur XIII. Njegovom je reformom, uz ostalo, utvrđen i nepomičan dan proljetne ravnodnevce.

18 To su sljedeća kazala: kazalo biblijskih knjiga, pregled psalama koji se pjevaju preko cijelog tjedna, abecedno kazalo svih psalama u brevijaru, abecedno kazalo himni koji se pjevaju cijele godine, kazalo svih nedjelja u brevijaru podijeljenih prema liturgijskoj godini te pregled svetkovina u liturgijskoj godini po mjesecima i pregled zajedničkih svetkovina u liturgijskoj godini.

19 Psalterij je dio liturgijske knjige koji sadrži biblijske psalme zajedno s himnima i kanticima Starog i Novog zavjeta. Usp. PL. O., »Salterio«, u: Vittorio di Giuro (ur.), *Manuale enciclopedico della bibliofilia*, Milano: Edizioni Sylvestre Bonnard, 1997., str. 542-545.

Sl. 2 Neznani drvorezac, Mjesec listopad (Der Weinmonat), drvorez u kalendaru Frankapanskog brevijara (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

od druge nedjelje po svetkovini triju kraljeva do Sedamdesetnice i na vrijeme od početka listopada do Došašća. Bio je to liturgijski psalterij poznat kao psalterij kroz tjedan ili *psalterium feriatum*, u kojemu su psalmi podijeljeni prema kanonskim urama za nedjelju i za preostale dane u tjednu. U psalteriju je sačuvan biblijski redoslijed psalama, u skladu

s Regulom sv. Benedikta koji je odredio da se svih 150 psalama izmoli svakog tjedna,²⁰ a da se čitavo Sveto pismo s pripadnim homilijama pročita tijekom cijele godine (sl. 3). Osim psalama, u psalteriju su: ambrozijanska himna *Te Deum* (9v), Vjerovanje prema sv. Atanaziju (17r) i sedam starozavjetnih hvalospjeva. Prvi od njih jest pjesma triju mladića iz Knjige proroka Danijela (*Dn* 3, 51-90) na listu 11r. Slijede dva hvalospjeva iz Knjige proroka Izaije: Izaijin hvalospjev (*Iz* 12) na listu 27v i Ezekijin hvalospjev (*Ez* 38, 10-20) na listu 34v. Četvrti starozavjetni hvalospjev u psalteriju jest Anin hvalospjev iz Prve knjige o Samuelu (*1 Sam* 2, 1-10) na listu 41r. Peti je Mojsijev hvalospjev iz Knjige izlaska (*Izl* 15, 1-18) na listu 49v, šesti po redu je hvalospjev proroka Habakuka (*Hab* 3, 1-19) na

20 Bilo je to u skladu sa psalmom 118: »Sedam puta na dan Tebe hvalim«, tako da je isprva od zalaska do zalaska Sunca, kako su Židovi i Rimljani računali dan, bilo sedam molitvenih ura. Pritom su se matutine i *laudes* računale kao jedna molitvena ura, koja se molila noću ili u zoru. Preostale molitvene ure bile su: *prima* – molitvena ura u 6.00, *tertia* – molitvena ura u 9.00, *sexta* – molitvena ura u 12.00, *nona* – molitvena ura u 15.00, *vesperae* – molitvena ura oko 18.00 i *completorium* – molitvena ura prije odlaska na spavanje. Usp. Dragutin Kniewald, *Liturgika*, Zagreb: Tipografija, 1937., str. 332.

Sl. 3 Neznani drvorezac, inicijalno slovo K s početka psalterija u *Frankapanskom brevijaru* (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

listu 55v, a sedmi je Mojsijev hvalospjev iz Knjige ponovljenog zakona (*Pnz* 32, 1-43) na listu 64r. Iz Novog zavjeta su Marijin hvalospjev (*Lk* 1, 46-55) na listu 72r i hvalospjev starca Šimuna (*Lk* 2, 29-32) na listu 83r. Slijede hvalospjevi uz pojedine svetkovine i blagdane u liturgijskoj godini te uz pojedine molitvene ure (83v-94r).²¹ Uz psalme i hvalospjeve, u psalterij *Frankapanskog brevijara* uključeni su i himni.²² Počeci pojedinih psalama označeni su inicijalom s ljudskim likom,²³ a starozavjetni i novozavjetni kantici označeni su na marginama (sl. 4).

Likovno je početak psalterija u *Brevijaru* označen vodoravno i okomito položenim ilustracijama na listu 95r. Gornja vodoravna ilustracija prikazuje Krista između sv. Kristofora

i sv. Apolonije,²⁴ a donja ilustracija prikazuje Bogorodicu između sv. Jurja i sv. Sebastijana.²⁵ Ilustracije položene okomito otisnute su tako da su u njima prikazana četiri crkvena oca i četvorica evanđelista. Slijeva su redom prikazani evanđelist Ivan, sv. Ambrozije, sv. Augustin i evanđelist Luka. S desne su strane prikazani evanđelisti Matej, sv. Grgur, sv. Jeronim i evanđelist Marko.²⁶ Temporal ili *proprium de tempore*²⁷ *Frankapanskog brevijara* proteže se od lista 95r do lista 300r i obuhvaća liturgijsko vrijeme od prve nedjelje Došašća do četvrte nedjelje u studenom. Prva nedjelja u Došašću računa se prema blagdanu sv. Andrije, a broj nedjelja po Duhovima računa se prema broju nedjelja između Bogojavljenja i Sedamdesetnice. Temporal je od psalterija odijeljen velikom drvoreznom ilustracijom na listu 94v, kojom dominira središnji prizor arkandelova navještenja Bogorodici i s inicijalima drvoresca u donjem desnom kutu.²⁸ Iznad prikaza arkandelova navještenja nalazi se ilustracija s prikazom Blažene Djevice Marije među djevicama,²⁹ a ispod središnje ilustracije

24 Ova je ilustracija otisnuta još na listovima 120v dolje, 226v dolje, 436r gore i 601r gore.

25 Ilustracija je otisnuta još na listovima 120v dolje i 435v gore.

26 Ista se ilustracija u *Brevijaru* ponavlja na listovima 120v lijevo, 146r desno, 300v lijevo, 452 lijevo i 601r desno.

27 Temporal je dio brevijara koji sadrži pregled božanske službe za pojedine nedjelje i blagdane u liturgijskoj godini. Božić i Uskrs dvije su stožerne točke liturgijske godine prema kojima se ravnaju božićni i uskrsni ciklus. Usp. Dragutin Kniewald, *Liturgika*, 1937., str. 134.

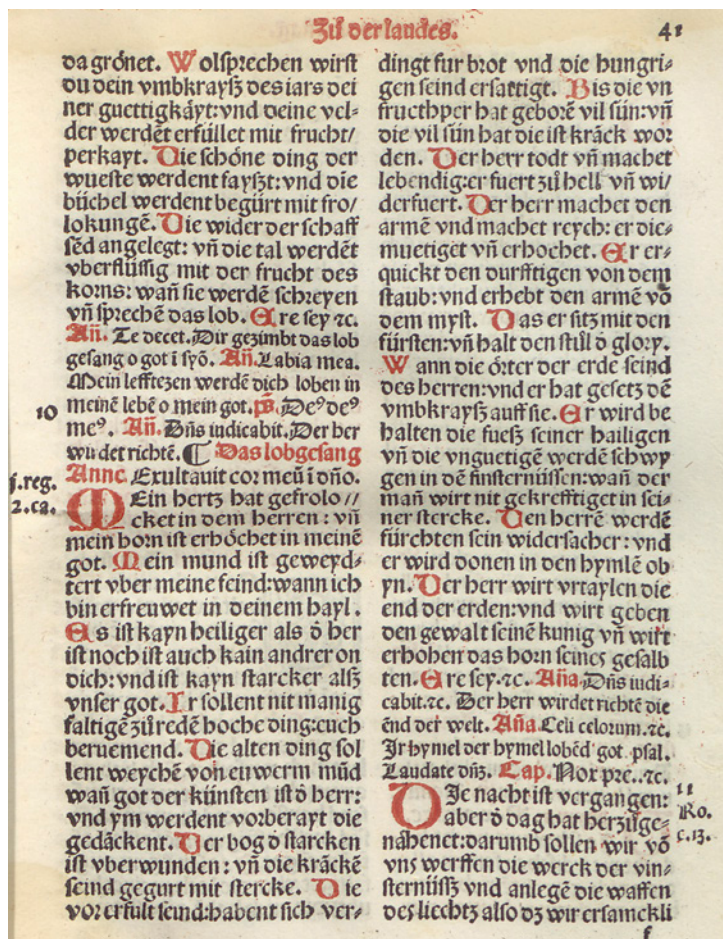
28 Drvorezac Iohannes Andreas Vavassore ovdje je naveden inicijalima latinske inačice svojega imena (I. A.).

29 Ista se ilustracija ponavlja na listu 246v ispod prizora Isusova uzašašća. Za tumačenje ilustracije usp. Sanja Cvetnić, »Vizualna egzegeza na većim drvorezima i ukrasnim okvirima«, u: Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 90.

21 Struktura psalterija prilično je složena i može obuhvaćati psalme koji se pjevaju po pojedinim molitvenim urama, po tjednima, po pojedinim danima u tjednu itd. Usp. Suitbert Bäumer, *Histoire du bréviaire*, Paris: Letouzey et Ané, éditeurs, 1905., str. 355-365.

22 Za svaki himan u *Brevijaru* poznati su dan u tjednu i kanonska ura kad se pjeva. Primjerice, himan *O aeterne rerum conditor* pjeva se nedjeljom u laudama. Usp. Suitbert Bäumer, *Histoire du bréviaire*, 1905., str. 370. Abecedno kazalo himana koji se pjevaju kroz cijelu godinu otisnuto je na nenumeriranom dvolistu na listu [10v] – [11v] koji prethodi psalteriju.

23 Danko Šourek, »Vizualna naracija i *imagunculae*«, u: Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 133-280.

Sl. 4 Početak hvalospjeva u psalteriju s oznakom na margini u *Frankapanskom brevijaru* (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

prikazani su evanđelisti Luka i Matej s pripadajućim simbolima i s Kristovim monogramom između njih.³⁰ Lijeva strana lista u okomitom rasporedu donosi prikaz četvorice crkvenih

30 Ova se ilustracija ponavlja na listovima 121r dolje, 145v gore, 226v gore, 247r dolje, 300v gore i 601v dolje.

otaca: sv. Grgura, sv. Jeronima, sv. Ambrozija i sv. Augustina.³¹ Na desnoj strani lista jedna ispod druge prikazane su četiri sibile: tiburtinska, kumanska, eritrejska i delfska (sl. 5).³² Zrcalno su četiri sibile prikazane na lijevoj strani sljedećeg lista (95r), na kojemu počinje psalterij. Na desnoj strani lista u okomitom redoslijedu prikazani su Bogorodica s Djetetom u naručju, kumanska sibila i rimski car Oktavijan u klečaćem položaju.³³ U gornjem dijelu lista 95r u vodoravnom položaju prikazan je Krist s uzdignutom desnicom među šestoricom apostola,³⁴ dok su u donjem dijelu lista 95r, također u vodoravnom položaju, prikazana četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja: proroci Izaija, Mihej, Hošea i Ivan Krstitelj.³⁵ Osim

31 Prikaz četvorice crkvenih otaca ponavlja se još na listovima 120v lijevo, 146r desno, 226v lijevo i 246v lijevo.

32 Ilustracija s četiri sibile ponavlja se na listu 145v s desne strane.

33 Okomita ilustracija podijeljena na dva prikaza ponavlja se na listu 401r uz blagdan Marijina uzašašća u sanktoralu.

34 Ilustracija se ponavlja još jedanput na listu 253v dolje. Za tumačenje ilustracije usp. Sanja Cvetnić, »Vizualna egzegeza«, 2019., str. 94.

35 Ova će se ilustracija pojaviti još na listovima: 120v u gornjem dijelu, 226v u donjem dijelu i 300v u donjem dijelu. List 120v u temporalu odjeljuje božićno bdjenje od Božića, list 226v, također u temporalu, odjeljuje bdjenje uoči Uzašašća od blagdana Uzašašća, a list 300v odjeljuje temporal od sanktorala.

Sl. 5 Giovanni Andrea Vavassore, *Navještenje s inicijalima drvoresca u dnu, drvorez u Frankapanskom brevijaru* (1518.) uokviren ilustracijama manjih dimenzija otisnutima vodoravno i okomito, Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

početne ilustracije, u temporalu su otisnute četiri ilustracije uz velike kršćanske blagdane i svetkovine: Bogojavljenje, Uskrs, Uzašašće i Duhove. Svaka od tih ilustracija prikazuje događaj povezan s blagdanom uz koji je otisnuta. Ilustracije koje se protežu na dvostraničju listova 120v i 121r otisnute su uz božićno vrijeme liturgijske godine. Središnja ilustracija na listu 120v prikazuje Spasiteljevo rođenje, a uokvirena je manjim ilustracijama. Gornja vodoravno položena ilustracija prikazuje četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja, a od dvije donje ilustracije jedna prikazuje Krista među sv. Kristoforom i sv. Apolonijom, a druga prikazuje Bogorodicu s Djetetom između sv. Jurja i sv. Sebastijana. Ilustracija položena okomito s lijeve strane prikazuje crkvene oce sv. Grgura, sv. Jeronima, sv. Ambrozija i sv. Augustina, dok ilustracija položena okomito zdesna prikazuje starozavjetne proroke Jeremiju, Habakuka, Danijela i Jonu.³⁶ Slijede ilustracije na listu 121r položene u vodoravnom i okomitom položaju: gornja vodoravna ilustracija prikazuje Bogorodicu među anđelima,³⁷ donja vodoravna ilustracija prikazuje evanđeliste Luku i Mateja s pripadajućim simbolima, a između njih otisnut je Kristov monogram. Okomito položena ilustracija s lijeve strane prikazuje proroke Jeremiju, Habakuka, Danijela i Jonu, a okomito položena ilustracija na desnoj strani prikazuje Blaženu Djevicu Mariju s jednorogom,³⁸ okruženu florealnim i animalnim motivima. Početak božićne osmine

u temporalu naglašen je vodoravno i okomito položenim ilustracijama na listu 139v.

Gornja vodoravna ilustracija prikazuje pelikana s mladunčadi, a donja prikazuje vola i lava, evandeoske simbole sv. Luke i sv. Marka, kako njuše otvorene knjige.³⁹ Okomita ilustracija s lijeve strane prikazuje Blaženu Djevicu Mariju s jednorogom, okruženu florealnim i animalnim motivima. S desne strane prikazana je ptica feniks u vatri, okružena biljnim i životinjskim motivima. Dvostraničje s ilustracijama na listovima 145v i 146r otisnuto je uz blagdan Bogojavljenja. Središnja ilustracija poklonstva triju kraljeva novorođenu djetetu na listu 145v uokvirena je vodoravno i okomito položenim ilustracijama. Gornja vodoravna ilustracija na listu 145v prikazuje evanđeliste Luku i Mateja. Donja vodoravna ilustracija prikazuje četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja. S lijeve strane okomito je otisnuta ilustracija s prikazom sv. Atanazija, sv. Grgura Nazijanskog, sv. Bazilija i sv. Ivana Zlatoustog. Na desnoj strani lista u okomitom je smjeru otisnuta ilustracija s prikazom četiriju antičkih proročica sibila: tiburtinske, kumanske, eritrejske i delfske.⁴⁰ Slijede okomito i vodoravno položene ilustracije na listu 146r. Gornja vodoravna ilustracija prikazuje Krista među šestoricom učenika,⁴¹ a donja vodoravna ilustracija prikazuje evanđeliste Luku i Ivana s pripadajućim simbolima i s otisnutim tiskarskim monogramom GG između njih

36 Četiri starozavjetna proroka u medaljonima otisnuti su još na listovima 121r slijeva, 146r slijeva, 226v zdesna i 247r slijeva.

37 Ikonografska inačica ilustracije otisnute na listovima 94v gore i 246v dolje, otisnuta je još na listu 401r gore. Usp. Sanja Cvetnić, »Vizualna egzegeza«, 2019., str. 90.

38 Ilustracija Djevice s jednorogom otisnuta je i na listu 139v s lijeve strane.

39 Ilustracija životinja kao evandeoskih simbola ponavlja se na listu 246v uz središnju ilustraciju s prikazom Kristova uzašašća.

40 BF [Branko Fučić], »Sibile«, u: Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber *et al.*, 1979., str. 527.

41 Ista se ilustracija pojavljuje u gornjem dijelu na listovima: 227r, 247r i 301r.

Sl. 6 Tiskarov monogram u okviru s drvorezom Sv. Marko evanđelist i sv. Ivan evanđelist, koji je triput otisnut kao ukrasni okvir u Frankapanskom brevijaru (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

(sl. 6).⁴² Okomito položena ilustracija s lijeve strane lista prikazuje proroke Jeremiju, Habakuka, Danijela i Jonu, dok okomito položena ilustracija na desnoj strani prikazuje četiri crkvena oca: sv. Grgura, sv. Jeronima, sv. Ambrozija i sv. Augustina. Uz Bogojavljenje su u temporalu prikazana ukupno četvorica evanđelista raspoređena na dvostraničju u parovima tako da su Luka i Matej prikazani u medaljonima na *verso* strani lista, a Marko i Ivan prikazani su u medaljonima na *recto* strani lista. Četiri oca Istočne Crkve⁴³ prikazani su medaljonima na *verso* strani lista, a četiri oca Zapadne Crkve na *recto* strani lista. Uskrsni ciklus liturgijske godine u temporalu naglašen je i obogaćen ilustracijama iz Spasiteljeva života

te ilustracijama njegova uskrsnuća i ponovnog dolaska među učenike. Velik dio dvostraničja uz svetkovinu Uskrsa zauzima središnja ilustracija s prikazom Uskrsloga na listu 226v koja je uokvirena vodoravno i okomito položenim ilustracijama. Na gornjoj vodoravnoj ilustraciji prikazani su evanđelist Luka i Matej s pripadajućim simbolima, prva donja ilustracija prikazuje Krista između sv. Kristofora i sv. Apolonije. Ispod nje je manja ilustracija na kojoj su prikazana četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja. U okomitom smjeru s lijeve strane lista otisnuta je ilustracija na kojoj su prikazani crkveni oci: sv. Grgur, sv. Jeronim, sv. Ambrozije i sv. Augustin. S desne strane lista, također u okomitom smjeru, otisnuta je ilustracija koja prikazuje četiri starozavjetna proroka: Jeremiju, Habakuka, Danijela i Jonu. Ilustracije kojima je uokviren tekstualni dio uz uskrsnu nedjelju u temporalu na listu 227r prikazuju Krista Spasitelja. Gornja ilustracija

42 Ova se ilustracija s evanđelistima Markom i Ivanom i s tiskarovim monogramom između njih ponavlja na listovima 246v uz ilustraciju Uskrsnuća i 253v uz ilustraciju Pedesetnice.

43 Okomiti niz s četiri oca Istočne Crkve otisnut je samo jedanput u knjižnom bloku uz svetkovinu Bogojavljenja, koja je izvorno nastala na kršćanskom Istoku, odakle se proširila i na Zapad. Usp. Dragutin Kniewald, *Liturgika*, 1937., str. 144.

prikazuje Krista među šestoricom učenika,⁴⁴ donja ilustracija prikazuje Uskrsloga. S lijeve strane prikazan je Krist u Getsemanskom vrtu,⁴⁵ a ispod toga Krist među apostolima. Na desnoj strani lista prikazan je Krist među apostolima, a ispod toga Krist s nevjernim Tomom.⁴⁶ Ilustracije uz svetkovinu Kristova uzašašća protežu se na dvostraničju 246v-247r. Središnja ilustracija na listu 246v prikazuje Krista koji uzlazi na nebo. Iznad nje vodoravno je otisnuta ilustracija koja prikazuje evanđeliste Luku i Mateja, a u sredini je otisnut monogram GG, koji pripada venecijanskom tiskaru. Prva vodoravna ilustracija u donjoj strani lista prikazuje Bogorodicu među djevicama, a druga po redu ilustracija prikazuje vola i lava, simbole dvojice evanđelista, koji njuše knjigu. S lijeve strane lista u okomitom smjeru otisnuta je ilustracija na kojoj su prikazani crkveni oci: sv. Grgur, sv. Jeronim, sv. Ambrozije i sv. Augustin. S desne strane lista u okomitom smjeru otisnuta je ilustracija u čijem je gornjem dijelu prikazan Krist u Getsemanskom vrtu, a u donjem je dijelu prikazan Krist među apostolima. Uz blagdan Uzašašća otisnute su vodoravno i okomito položene ilustracije na listu 247r. Gornja ilustracija prikazuje Krista među šestoricom učenika, a donja prikazuje evanđeliste Luku i

Mateja s pripadajućim simbolima. Slijeva je otisnut prikaz starozavjetnih proroka Jeremije, Habakuka, Danijela i Jone. Na desnoj su strani jedan ispod drugog u medaljonima prikazani: evanđelist Matej s pripadajućim simbolom, sv. Grgur, sv. Jeronim i sv. Marko evanđelist s pripadajućim simbolom. Ilustracijama koje su otisnute uz Uzašašće obuhvaćena su četvorica evanđelista: sv. Marko i sv. Ivan na lijevoj, a sv. Luka i sv. Matej na desnoj strani dvostraničja. Prikazi evanđelista Mateja i Marka te prikazi crkvenih otaca sv. Grgura i sv. Jeronima ponavljaju se i u okomito položenim medaljonima na listu 247r. Na dvostraničju (253v-254r) uz blagdan Pedesetnice u temporalu otisnute su ilustracije s prikazom prizora iz Kristova života i djelovanja. Središnja ilustracija na listu 253v prikazuje Bogorodicu sklopljenih ruku u sjedećem položaju, okruženu apostolima. Iznad nje prikazane su kapi rose koje padaju s neba i golubica raširenih krila. U gornjem dijelu lista vodoravno je otisnuta ilustracija koja prikazuje evanđeliste Marka i Ivana s njihovim pripadajućim simbolima, a u sredini je otisnut Gregoriusov monogram GG. Ispod središnje ilustracije otisnute su dvije vodoravne ilustracije: prva prikazuje Krista među šestoricom svetaca, a donja prikazuje pelikana raširenih krila. S lijeve strane lista u okomitom je smjeru otisnuta ilustracija u čijem je gornjem dijelu prikazan Krist među apostolima, a u donjem dijelu prikazan je Krist s nevjernim Tomom. Ilustracija položena okomito na desnoj strani lista prikazuje četiri sibile. Blagdan Pedesetnice u temporalu je uokviren vodoravno i okomito položenim ilustracijama na listu 254r. Na gornjoj ilustraciji prikazano je Presveto Trojstvo (Otac i Sin koji drže globus nad kojim lebdi golubica Duha Svetoga) s anđelima, a na

44 Vodoravno položena ilustracija na kojoj je prikazan Krist s uzdignutom desnicom, okružen šestoricom apostola ponavlja se na listovima 247r gore i 301r gore.

45 Ilustracija se ponavlja na listovima 246v desno 301r lijevo, 401r lijevo i 601r lijevo.

46 Okomito položena ilustracija koja u gornjem dijelu prikazuje Krista među apostolima, a u donjem dijelu Krista s nevjernim Tomom otisnuta je još na listovima 253v lijevo, 301r desno i 436r desno.

donjoj je ilustraciji prikazana posljednja večera.⁴⁷ S lijeve strane u gornjem dijelu prikazan je Isus s učenicima, a u donjem je dijelu prikazan Isus koji pere noge učenicima.⁴⁸ Gornji i donji prizor odijeljeni su motivom *putta* koji drži žezlo i štap sa spužvom. Na desnoj strani lista u gornjem su dijelu prikazani Izraelci kako skupljaju manu koja pada s neba (*Izl* 16, 14-35). U donjem dijelu ilustracije prikazan je Krist s kaležom. Gornji i donji prikaz u desnom dijelu lista odijeljeni su središnjim prikazom dvaju *putta* koji pridržavaju kalež. Ilustracije manjih dimenzija otisnute su uz svetkovinu Sv. Trojstva (259v) i uz svetkovinu Tijelova (262v). Osim velikih svetkovina liturgijske godine koje su popraćene ilustracijama otisnutima po sredini lista, temporal *Frankapanskog brevijara* obuhvaća i druge svetkovine i blagdane, bez popratnog likovnog izričaja. Osim četiriju nedjelja Došašća u božićnom ciklusu treba spomenuti još i Svijećnicu. Osim Četrdesetnice ili korizme u uskršnom su ciklusu istaknute Sedamdesetnica, Šezdesetnica, Pedesetnica,⁴⁹ Pepelnica, Cvjetna nedjelja i trodnevlje Velikoga tjedna. Nakon Pedesetnice nedjelje se u brevijaru niže nabrajanjem počevši od rednog broja tako da se brojem 1 označi svaka prva nedjelja u kolovozu, rujnu, listopadu i studenom, sve do konca liturgijske godine.⁵⁰ Sanktoral ili *proprium de*

*sanctis*⁵¹ u *Frankapanskom brevijaru* proteže se od lista 301r do lista 468v. Započinje svetkovinom sv. Saturnina, a završava svetkovinom sv. Katarine Aleksandrijske.⁵² Ilustracije na dvostraničju 300v i 301r dijele temporal od sanktorala. Središnja ilustracija na listu 300v prikazuje sveca pred sucem i sveca razapeta na križu s inicijalima drvovesca u donjem lijevom kutu.⁵³ Iznad središnje ilustracije prikazani su evanđelisti Luka i Matej s pripadajućim simbolima. Uz sv. Luku prikazan je vol, a uz sv. Mateja prikazan je ljudski lik. Prva vodoravno položena ilustracija ispod središnje ilustracije prikazuje pelikana s mladunčadi, a vodoravno položena ilustracija ispod nje prikazuje četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja. Na lijevoj strani lista u okomitom redoslijedu prikazani su evanđelisti Matej, sv. Grgur, sv. Jeronim i evanđelist Marko. Ilustracije se nastavljaju na sljedećem listu (301r) raspoređene tako da uokviruju tekst sanktorala. U gornjem dijelu lista, iznad teksta, nalazi se ilustracija koja prikazuje Krista među šestoricom svetaca, dok je ispod teksta ilustracija koja prikazuje Krista na posljednjoj večeri. Na lijevoj strani lista, u okomitom redoslijedu, otisnute su ilustracije koje prikazuju Krista u Getsemanskom vrtu i Krista među apostolima. Ilustracije raspoređene okomito na desnoj strani lista prikazuju Kristovo uzašašće i tri apostola te nevjernog Tomu apostola s Kristom.

47 Prikaz Isusove posljednje večere s apostolima ponavlja se na listovima 301r dolje, 436r dolje i 452v gore.

48 Ilustracija s jednakim rasporedom otisnuta je i na listu 452v s desne strane.

49 Nedjelje 70, 60 i 50 dana prije Uskrsa. Usp. Dragutin Kniewald, *Liturgika*, 1937., str. 148 i d.

50 Jedino je osmi mjesec u godini u ovom brevijaru prepoznatljiv po međunarodnom nazivu (*august*), sljedeći mjeseci imaju njemačke nazive: *herbstmonat*, *weynmonat* i *wintermonat*.

Nazivi mjeseci preneseni su malim slovom, kako su i otisnuti u *Frankapanskom brevijaru*. Op. a.

51 Sanktoral sadrži službe za pojedine svetačke blagdane u liturgijskoj godini. Usp. Suitbert Bäumer, *Histoire du bréviaire*, 1905., str. 424.

52 Nepomični blagdan sv. Saturnina obilježava se 29. studenog, blagdan sv. Katarine Aleksandrijske 25. studenog.

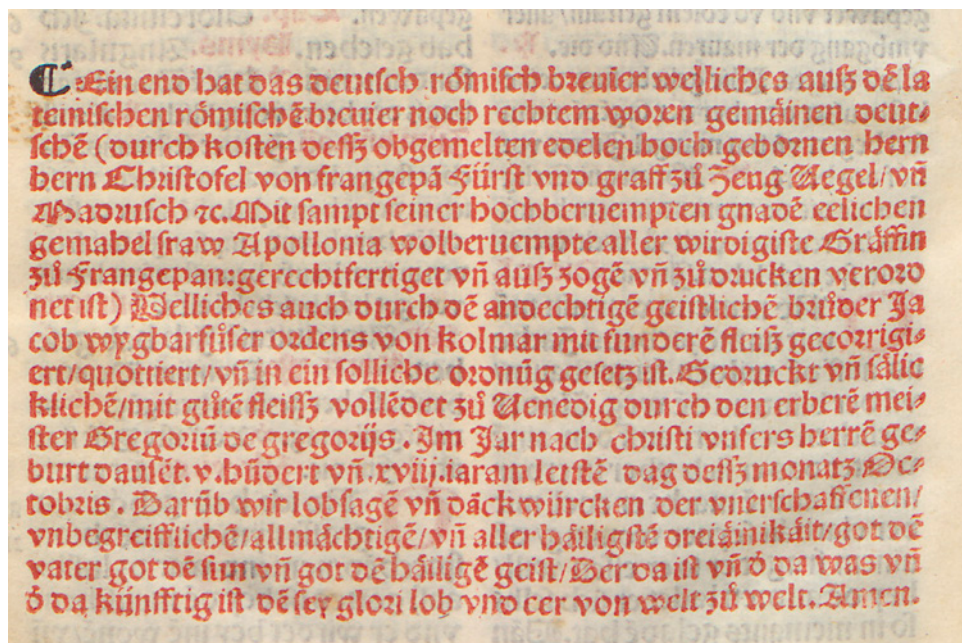
53 Inicijali latinskog imena drvovesca otisnuti su sitnim slovima.

Svetkovina Marijina uznesenja u sanktoralu je popraćena ilustracijama u vodoravnom i okomitom rasporedu na listu 401r. Gornja ilustracija u vodoravnom redosljedu prikazuje Krista među svecima, a donja ilustracija, također u vodoravnom rasporedu, Bogorodicu s Djetetom u naručju, koja se nalazi između sv. Jurja s lijeve i sv. Sebastijana s desne strane. Ilustracija u okomitom redosljedu na lijevoj strani lista prikazuje Krista u Getsemanskom vrtu i ispod toga je prikazan Krist među apostolima. Na desnoj strani lista u okomitom rasporedu prikazani su Bogorodica s Djetetom u naručju, kumanska sibila i car Oktavijan. Ilustracija na dvostraničju 435v i 436r u sanktoralu dijeli svetkovinu sv. Šimuna i Jude od svetkovine Svih svetih. U središnjem dijelu ilustracije prikazan je apostol Petar⁵⁴ s ključem u ruci, okružen papom, biskupima i redovnicima. Iznad središnje ilustracije nalazi se manja ilustracija na kojoj je prikazana Bogorodica s Djetetom u naručju između sv. Jurja s lijeve i sv. Sebastijana s desne strane. U donjem dijelu lista, ispod središnje ilustracije otisnuta je ilustracija na kojoj je prikazano Presveto Trojstvo s četiri anđela, a ispod te ilustracije prikazana je ptica pelikan. U okomitom rasporedu s lijeve i s desne strane lista prikazani su antropomorfni i zoomorfni motivi. Slijed okomito i vodoravno položenih ilustracija na listu 436r gotovo je posve jednak slijedu ilustracija otisnutih na listu 301r osim gornje ilustracije. U gornjem dijelu lista 436r otisnuta je ilustracija

koja prikazuje Krista između sv. Kristofora i sv. Apolonije. Na listu 452v otisnuta je ilustracija kojom dominira središnji prikaz roditelja Blažene Djevice Marije pred Zlatnim vratima. Iznad središnje ilustracije otisnuta je ilustracija s prikazom Isusove posljednje večere s apostolima, a ispod je otisnuta ilustracija koja prikazuje Krista među šestoricom svetaca i ilustracija s prikazom četiriju starozavjetnih proroka: Jeremije, Habakuka, Danijela i Jone. Na lijevoj strani lista nalazi se ilustracija na kojoj su okomitim redosljedom prikazani evanđelist Matej, sv. Grgur, sv. Jeronim i evanđelist Marko. Ilustracija otisnuta s desne strane lista, također u okomitom redosljedu, prikazuje Isusa među učenicima i ispod toga Isusa koji učenicima pere noge. Između sanktorala i komunala nalaze se marijanska služba (452r) i služba za pokojne, koja započinje na listu 459v. Slijede rubrike (463r-468v).

U sanktoralu su otisnute dvije ilustracije manjih dimenzija uz tri marijanska blagdana. Na listu 306v, uz svetkovinu Bezgrešnog začeca, prikazana je Blažena Djevica Marija s lentama na kojima su upisani atributi koji joj se pripisuju. Svetkovina Blagovijesti na listu 333v popraćena je ilustracijom na kojoj su prikazani anđeo i Bogorodica. Većina ilustracija u temporalu i sanktoralu otisnuta je po nekoliko puta, međutim nekoliko ilustracija otisnuto je samo jedanput. Jedna od njih je ilustracija uz Bogojavljenje, otisnuta u lijevom dijelu lista 145v, na kojoj su prikazani oci Istočne Crkve: sveti Atanazije, sveti Grgur Nazijanski, sveti Bazilije i sveti Ivan Zlatousti. U temporalu je na listu 227r, u donjem dijelu, uz Uskrs jedanput otisnuta ilustracija s prikazom Uskrslog. Jedanput je otisnuta ilustracija na desnoj strani lista 254r uz svetkovinu Pedesetnice, u čijem je gornjem dijelu prikazana nebeska maña, a u donjem je

54 Prema legendi koja povezuje apostole Šimuna i Judu, u kršćanskim je crkvama ustanovljen blagdan sv. Šimuna i Jude. Često se sv. Šimun povezivao s apostolskim prvakom koji poslije mijenja ime u Petar, međutim svetac u čiju je čast ustanovljen ovaj crkveni blagdan nije sveti Petar apostol. Usp. Joachim Schäfer, *Ökumenische Heiligenlexikon*, online leksikon, <http://www.heiligenlexikon.de> [pristupljeno 20. travnja 2020.].

Sl. 7 Crveno otisnut eksplícit *Frankapanskog brevijara* (1518.), s podacima o tiskaru i priređivaču, Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

dijelu prikazan Uskrsli s kaležom u ruci. U sanctoralu *Brevijara* uz svetkovinu Svih svetih na listu 436r u donjem dijelu jedanput je otisnuta ilustracija s prikazom Svetog Trojstva. Komunal sa zajedničkim dijelovima božanske službe koji nisu namijenjeni posebno za svetačke blagdane proteže se od lista 601r do lista 629v. Od sanctorala je odijeljen velikom ilustracijom koja prikazuje nebesko prijestolje i grofovski par Krste i Apolonije Frankapan koji kleči moleći se. Na listu 601r, sučelice velikoj ilustraciji nebeskog prijestolja, otisnute su vodoravno i okomito položene ilustracije. Gornja ilustracija prikazuje Krista između sv. Kristofora i sv. Apolonije, a donja ilustracija prikazuje evanđeliste Luku i Mateja s pripadajućim simbolima.

Ilustracija u okomitom redoslijedu na lijevoj strani lista prikazuje Krista u Getsemanskom vrtu i Krista među apostolima. Na desnoj strani lista, u okomitom su rasporedu prikazani evanđelist Matej, sv. Grgur, sv. Jeronim i evanđelist Marko. Komunal završava na listu 629v. Slijedi crveno otisnut eksplícit, u kojemu se još jedanput spominju Krsto i Apolonija Frankapan kao pokrovitelji tiskanja molitvene knjige. Osim njih, u eksplícitu su spomenuti još i fratar Jakob Wyg, koji se pobrinuo za ispravke i uređivanje primjerka, te majstor Gregorius de Gregoriis, koji je tiskao primjerak. Bilo je to 31. listopada 1518. Između komunala i eksplícita otisnute su riječi hvale Presvetom Trojstvu, koje se ponavljaju i na kraju eksplícita (sl. 7). Molitveni zaziv bračnog

para u zemaljskoj nevolji, kojim završava incipit, i hvala Presvetom Trojstvu na kraju eksplicita čine jedinstvenu cjelinu koja je u likovnom izričaju zaživjela na ilustraciji nebeskog prijestolja kojom počinje i završava *Frankapanski brevijar*.

Njemačko-rimski brevijar, poznat još i kao *Frankapanski brevijar* na samom početku XVI. stoljeća donosi svetopisamske odlomke na jeziku koji je narodni, a nije latinski. U strukturi *Njemačko-rimskog brevijara* prevladavaju ilustracije, koje ujedno i naznačuju pojedine njegove dijelove kao što su temporal, sanktoral i komunal. S druge strane, u *Njemačko-rimskom brevijaru* već je 1518. godine moguće čitati Božju riječ na njemačkom jeziku. Sukcesivno se u njemu, raspoređeni i podijeljeni po svetkovinama i blagdanima te po molitvenim urama, pojavljuju svetopisamski dijelovi na jeziku koji nije latinski. Ove svetopisamske dijelove čine odlomci iz četiriju evanđelja, apostolske poslanice iz Novog zavjeta, psalmi, himni i odlomci iz starozavjetnih knjiga. Na marginama je, uz svetopisamski odlomak na njemačkom jeziku, na latinskom jeziku kraticom naznačena biblijska knjiga iz koje je odlomak preuzet. Primjerice, uz svetopisamske odlomke za Božićnu svetkovinu naznačeni su proročka knjiga (*Esa* 52) i evanđelje (*Luce* 2. c) iz kojih su odlomci preuzeti. *Njemačko-rimski brevijar* bio je prvi brevijar na njemačkom narodnom jeziku, objavljen u vrijeme kad se zahuktavao reformatorski pokret u Europi. Brevijar je otisnut 31. listopada 1518., točno godinu nakon što je Martin Luther sastavio svojih devedeset i pet teza, na dan koji se danas obilježava kao Dan Reformacije. Za objavljivanje prvog brevijara na njemačkom narodnom jeziku zaslužni su hrvatski plemić i austrijska plemkinja, Krsto I. iz loze Frankapana, sin Bernardina Ozaljskog i princeze Luise Marzano Aragonske i njegova žena Apolonija

rođena Lang, dali su tiskati njemački brevijar u Veneciji. Krsto I. Frankapan bio je spretan ratnik, koji brani hrvatske zemlje od Turaka, ali i odlazi u Rim tražiti pomoć od pape Hadrijana IV. Bio je imenovan hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim banom te je bio suvremenik biskupa Šimuna Kožičića Benje, koji ga je jednom posjetio u venecijanskoj tamnici i u čijoj će kući nekoliko godina kasnije biti otvorena riječka glagoljska tiskara. Krstina žena Apolonija bila je sestra salzburškog nadbiskupa i kardinala Mateja Langa, dvorska dama na dvoru cara Maksimilijana I. i udovica Julijana Lodrona u Falkensteinu. Odana svojem mužu Krsti, pridružila mu se u tamnici u Milanu, gdje se razboljela i umrla. Krsto i Apolonija bili su markantne ličnosti svojega vremena i njihov je gotovo pustolovni život bio temom djela u kasnijoj književnosti i povijesti umjetnosti. Brevijar koji su dali tiskati u Veneciji svakako je vrijedan prinos europskoj kulturnoj baštini, kako u vremenu kada je tiska, tako i danas, pola tisućljeća kasnije.

Raskošno opremljena liturgijska knjiga dojmiva je kako izgledom ručno slaganoga teksta, tako i drvoreznim ilustracijama koje prate njegov sadržaj.⁵⁵ Pritom su podjednako dojmljive ilustracije manjih dimenzija te inicijali s figuralnim prikazima podjednako kao i ilustracije većih dimenzija, otisnute po sredini lista i najveća ilustracija s prikazom nebeskog prijestolja i zemaljskog prizora, koja je otisnuta dvaput. Na ilustracijama *Frankapanskog brevijara* prevladavaju biblijski motivi Starog i Novog zavjeta, hagiografski motivi s prikazima svetačkih mučeništava te motivi poganske antike koji su prihvaćeni i nanovo tumačeni u kršćanskom kontekstu. Iako veličinom

55 U istraživanjima novijeg datuma govori se o ukupno 711 drvoreza, pri čemu su brojeni i drvorezi koji su u primjerku otisnuti više puta. Usp. Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 10.

dominiraju ilustracije koje simbolički otvaraju i zatvaraju brevijar te ilustracije uz velike molitvene cjeline brevijara, ništa manje nisu vrijedne ni ilustracije manjih dimenzija koje su pomno birane i raspoređene na listovima i stranicama molitvene knjige. Svojim izgledom i dojmljivim likovnom izvedbom *Frankapanski brevijar* usporediv je s drugim vrijednim primjercima inkunabula i postinkunabula koji su otisnuti u majstorskim radionicama diljem Europe, a danas su vrijedan do nacionalnog knjižnog fonda i nacionalne baštine.

SUMMARY

A Valuable Breviary in the National and University Library in Zagreb

The National and University Library in Zagreb is one of the great European and world libraries holding a valuable copy of the *cinquecentina* printed by master Gregorius de Gregoriis on 31 October 1518 in his Venetian workshop. The woodcut illustrations were made by Giovanni Andrea Vavassore. *Breviarium Romanum* or the *Frankapan Breviary* is the first printed breviary in the German-speaking world. The patrons of its printing were Krsto Frankapan and his wife Apolonia née Lang von Wellenburg. The book is bound in wooden boards covered with brown leather and fastened with two metal clasps. The pages of the text block are arranged in quaternion and ternion gatherings. The paper outlines the form and content of the *Frankapan Breviary*, including a material description of the National and University Library copy. The *Frankapan Breviary* consists of *psalterium*, *proprium de tempore*, *proprium sanctorum* and *comune sanctorum*, with individual parts marked by illustrations. The largest illustration, printed twice, shows the heavenly throne and the aristocratic couple in prayer. Nine smaller illustrations are printed in the middle of the verso sides of leaves related to certain festivities and holidays of the liturgical year. The remaining, even smaller illustrations laid horizontally and vertically are arranged as frames of larger illustrations and repeated several times.

KEYWORDS: breviary, *cinquecentina*, woodcut, book copy, liturgical year, psalter, *sanctorale*, *temporale*

U spomen na groficu Apoloniju Lang, suprugu Kršte Frankapana, u povodu 500. obljetnice smrti*

Ivan Jurković

Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli

Odsjek za povijest

ivan.jurkovic@unipu.hr

DOI <https://www.doi.org/10.17234/9789533792262.04>

SAŽETAK

U dijelu je Duždeve palače (*Palazzo Ducale*), koji je nazivan Torresella, grof Krsto Frankapan za trajanja Rata Cambraiske lige proveo kao mletački uznik gotovo pet godina (1514.–1519.). Nakon njegova premještanja u zatvor u Milano, uspjelo mu je sredinom listopada 1519. pobjeći iz zatočeništva – pet tjedana nakon (ne)očekivane smrti njegove supruge Apolonije Lang. Njezino je tijelo prema kazivanju Marina Sanuda otpremljeno iz Milana u jedan od Krstinih kaštela nedaleko od Kopra u Istri. Posljednje godine njezina života i Krstin odnos prema njihovoj zajedničkoj ostavštini nakon njezine smrti tema su ovog teksta. Naime, njihov pogled na svijet, njihov identitet, mentalitet i duhovni sklop, a nadalje njihova ljubav trajno je ostala ukoričena *Njemačko-rimskim brevijarom* i barokno uokvirena *Frankapanskim oltarom*.

KLJUČNE RIJEČI: Apolonija Lang od Wellenburga, Krsto Frankapan Modruški i Ozaljski, Venecija – Milano (1514.–1519.), *Das deutsch-römisch Brevier* (1518.), *Der Frangipani-Altar* (1519.)

Uvrijeme dok je augustinac i sveučilišni profesor Martin Luther navodno na vrata crkve u Wittenbergu prikivao svojih 95 teza o uređenju Crkve, njezinim dogmama i o problemu indulgencija (1517.), grof Krsto Frankapan sa suprugom Apolonijom u suradnji s njemačkim franjevcem Jakobom Wygom ubrzano je prevodio rimski brevi-jar s latinskog na njemački jezik. I Luther i Frankapan te su godine bili u središtu svjetske politike. Prvi se kao pokretač nove kršćanske Crkve i prevoditelj Svetog pisma na njemački jezik prometao u jednog od najpoznatijih po-kretača njemačke, štoviše – i svjetske povijesti, a drugi kao mletački zatvorenik oko kojega su se lomila koplja na dvorovima diljem Europe i, poput Luthera, kao sudionik prevođenja mo-litvenika na njemački jezik, u tek jednoga od epizodista, ne svjetske, nego nažalost hrvatske, a osobito njemačke povijesti.

Prvih godina Rata Cambraiske lige (1508.–1523.), koji se uglavnom vodio između Habsburgovaca i Mlečana, kapetan Postojne i Krasa, grof Krsto Frankapan, istaknuo se kao ponajbolji vojskovođa cara Maksimilijana I. Habsburškog.¹ Stoga ga je 1510. godine

Maksimilijan za stečene zasluge nagradio posjedom Novigrad (slov. Podgrad, njem. Newhaws, tal. Castel Nuovo) i selima u gornjoj Istri.² Krsto je poznat i po zauzimanju (1509.), a potom i po preotimanju (1511.) te djelomičnom rušenju središta mletačkoga pograničnog voj-no-civilnog upravitelja, Rašpora, nakon čega je mletačka vlada naredila da se ta tvrđava razori do temelja, a rašporskom je kapetanu odredila Buzet kao sjedište (1513.).³ No, godine 1514. Krsto je slučajno dopao zarobljeništa iz kojeg ga Mlečani kao najsposobnijega nepri-jateljskog vojskovođu nisu puštali na slobodu,

1850.; Henry Thode, *Frankapanov pršten: doživljaj*, prev. Ivo Horvat, Zagreb: Hrvatsko izdavačko bibliografsko društvo, 1944. [Rijeka: Matica hrvatska, Tiskara Rijeka, 1992.], str. 38–45, 56–69. Tu je knjigu Thode prvi put objavio na njemačkom jeziku (*Der Ring des Frangipani: ein Erlebnis*, Frankfurt am Main: Verlag von Heinrich Keller, 1895.), a doživjela je još tri njemačka (1901., 1909. i 1926.) i dva engleska izdanja (*Frangipani's Ring. An Event in the Life of Henry Thode*, London: John Macqueen, 1900. i 1904.). U Krstinu je obranu nakon vrlo neodmjerenih, čak klevetničkih napisa u talijanskom tisku stao i Luigi Frangipane pruživši na temelju izvornih vijesti sliku njegova vojnog djelovanja za trajanja Rata Cambraiske lige. Usp. Luigi Frangipane, »Vita militare e politica di Cristoforo Frangipane conte di Veglia, Segna e Madruza, antagonista di Girolamo Savorgnan nelle guerre in Friuli del 1511 fra Veneziani e imperiali«, u: *Pagine Friulane. Periodico mensile di storia e letteratura della regione friulana*, 16 (1904.), 4, str. 49–53. O Krstinu je djelovanju u tom ratu u novije vrijeme pisao i: Milan Kruhek, *Modruški Bernardin i Krsto Frankapan: mačem i govorom za Hrvatsku*, Modruš: Čakavski sabor Modruše, 2016., str. 108–115.

2 Dokument je objavljen 1850. godine i iz njega se vidi da je Krsto u travnju 1510. dobio tvrđavu Novigrad s pripadajućim posjedom: *Sloss vnd Phleg Newnhaws*. Usp. Gusztáv Wenzel, *Frangepán Kristóf' velenczei*, 1850., str. 8–9, bilj. 3. Pet godina poslije Karajan je taj Novigrad prepoznao kao *Castel nuovo* i točno ga ubicirao – sjeverno od Rašpora u Istri. Usp. Theodor Georg Karajan (prir.), »Simunds von Herbenstein Selbstbiographie 1486–1593«, u: *Fontes Rerum Austriacarum*, Vol. 1: *Österreichische Geschichts-Quellen*, Band I, Wien: Kaiserl. Königl. Hof- und Staatsdruckerei, 1855., str. 67–396 (74, bilj. 2).

3 Usp. Slaven Bertoša, *Rašpor i Rašporski kapetanat: povijesni pregled*, Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 2005., str. 31; Krešimir Regan, Branko Nadilo, »Utvrdje Čičarije, Kastavštine i Istarske Liburnije«, u: *Gradevinar*, 64 (2012.), 4, str. 334–344 (334–335), i literaturu koju navode.

* Istraživanja u okviru kojih su nastali izlaganje na skupu *Frankapansko naslijeđe: pet stoljeća Njemačko-rimskoga brevijara* (Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 8. studenog 2019.) i početna verzija ovog teksta sufinancirala je HRZZ projektom *Izvori, pomagala i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do kraja dugog 19. stoljeća* (IP-2014-09-6547; voditelj dr. sc. Damir Karbić). Istraživanja vezana za objavu ovog teksta sufinancirala je također HRZZ projektom *ReCogniSeMe – Rituali, ceremonije i simboli hrvatskog srednjovjekovlja u europskom kontekstu* (800. – 1600.) (IP-2020-02-3702; voditelj dr. sc. Robert Kurelić).

1 Prvi opsežniji opis djelovanja Krste Frankapana tijekom Rata Cambraiske lige pružio je: Matija Mesić, »Krsto Frankapan u tudjini«, u: *Rad JAZU*, 13 (1870.), str. 17–79 (27–28, 30–32 i 34–51), a kraće su prikaze dali: Gusztáv Wenzel, *Frangepán Kristóf' velenczei fogsága 1514–19: nagyobb részt még ismeretlen egykorú levelezések és egyéb kútfőkről*, Pesten: Eisenfels és Emich' Könyvnyomdája,

premda je za njega, što izravno, što neizravno preko europskih dvorova, nuđena golema otkupnina. U Torreselli je bio smješten od 9. lipnja.⁴ O Krstinoj obitelji postoji recentna literatura⁵ pa je red da se ukratko upozori i na onu o obitelji Lang iz koje je potekla Apolonija.

Apolonijina je obitelj bila ugledna, bogata i djecom brojna građanska obitelj iz Augsburga. Langovi su, zahvaljujući njezinu bratu Mateju (salzburški nadbiskup, kardinal Katoličke Crkve i nadstojnik kancelarije cara Maksimilijana), nobilitirani te su po posjedu u blizini Augsburga nosili pridjevnik *von Wellenburg*.⁶ Apolonija se, pak, među

damama habsburškog dvora, točnije među onima u pratnji carice Blanke Marije Sforze, isticala ljupkošću i učenošću⁷ te je uskoro bila zaručena i vjenčana (1503.) za tirolskog grofa Julijana Lodrona s kojim je imala kćer – Anu Mariju.⁸ Muž joj je umro (1510.), nakon čega se iz ljubavi udala za Krstu (1513.), što je potvrdila gravurom u njemu darovanu vjenčanom prstenu – »Mit Willen dyn eigen« (S drage volje tvoja).⁹ Njezina se ljubav u svoj svojoj

4 O pokušajima otkupa, ili razmjene zarobljenika, kao i o okolnostima zarobljavanja te danu dolaska Krste u Torresellu detaljni opisi postoje u literaturi navedenoj u bilj. 1.

5 Usp. Milan Kruhek, *Modruški Bernardin i Krsto Frankopan*, 2016.; Ines Srdoč-Koneštra, Saša Potočnjak (ur.), *Putovima Frankopana. Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji*, Rijeka: Primorsko-goranska županija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2018.; Bernardin Frankopan Modruški, *Oratio pro Croatia – Govor za Hrvatsku*, 500. obljetnica, prir. Ivan Jurković i Violeta Moretti, Zagreb: Školska knjiga, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Katedra Čakavskog sabora Modruše, 2022. i u tim djelima navedenu literaturu.

6 O pridjevku *von Wellenburg* i o vremenu darivanja Langovima tog posjeda pisao je već Roth priređujući augsburšku kroniku. Usp. Friedrich Roth (prir.), *Die Chronik der Stadt Augsburg von Clemens Sender von den ältesten Zeiten der Stadt bis zum Jahre 1536*, ser. *Die Chroniken der deutschen Städte*, Bd. 23, *Die Chroniken der schwäbischen Städte*, Augsburg, Bd. 4, Leipzig: S. Hirzel, 1894., str. 66 (bilj. 2), 114 (bilj. 3). O Langovima je prvi dulji tekst donio Henry Thode (*Frankopanov pršten*, 1992., str. 46-55), a posljednji rad posvećen njima također je napisao povjesničar umjetnosti. Usp. Gustav Bergmeier, »Die Familie Lang von Wellenburg im Triptychon 'Die Heilige Sippe' des Jan van Scorel in Obervellach/Kärnten«, u: *Carinthia I. Mitteilungen des Geschichtsvereins für Kärnten*, 191 (2001.), str. 195-218. Prvi je, pak, tekst u Hrvatskoj posvećen Apoloniji objavljen u tiskovini, a drugi kao poglavlje u tekstu objavljenom u znanstvenom časopisu. Usp. Stefanija Kostial-Zivanović, »Zapostavljena historijska ličnost«, *Novosti*, 32 (1938.), 117, str. 6; Marija Šerčer, »Žene Frankopanke«, u: *Modruški zbornik*, 4/5 (2011.), str. 21-81 (54-60). Osim vrlo kratkih leksikografskih/enciklopedijskih natuknica, o Apoloniji u njemačkoj znanstvenoj literaturi postoji tek jedan tekst u zborniku radova. Usp. Eduard Gebele, »Apollonia Lang

(1475 – 1520)«, u: Götz Freiherr von Pölnitz (ur.), *Lebensbilder aus dem Bayrischen Schwaben*, Band 1, München: München Hueber, 1952., str. 218-228.

7 Postoje različite interpretacije statusa Apolonije kao dvorske dame. Naime, zbog Senderove aluzije da je bavarski herceg Georg Wittelsbach Bogati (Burghausen, 1455. – Ingolstadt, 1503.) zbog sestre Mateja Langa nastojao te na koncu i dobio mjesto upravitelja caričina dvora (usp. Friedrich Roth (prir.), *Die Chronik der Stadt Augsburg von Clemens Sender*, 1894., str. 66 i 74), u historiografiji se nagađalo da je bila njegova ljubavnica. Usp. Paul Legers, »Kardinal Matthäus Lang. Ein Staatsmann im Dienste Kaiser Maximilians I«, u: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 46 (1906.), str. 437-518 (462). Štoviše, išlo se tako daleko da se opisivala i kao ljubavnica cara Maksimilijana što je, navodno, pomoglo Mateju u njegovoj karijeri. Usp. Johann Sallaberger, *Kardinal Matthäus Lang von Wellenburg: Staatsmann und Kirchenfürst im Zeitalter von Renaissance, Reformation und Bauernkriegen*, Salzburg: Verlag Anton Pustet, 1997., str. 22-27. No Matej je već bio Maksimilijanov kancelar pa se slažemo s Noflatscherovim mišljenjem da Senderova aluzija, ako je uopće i bila točna, nije utjecala na razvoj Matejeve karijere. Usp. Heinz Noflatscher, *Räte und Herrscher. Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder 1480-1530*, Mainz: Philipp von Zabern Verlag, 1999., str. 76. Kako god, dvorjanka Apolonija zaista je bila Maksimilijanova miljenica, a »držala se tako kreposno i čestito, da su je proslili grofovi i gospoda« pa nije čudno da se među obožavateljima našao i herceg Georg. Usp. Karl August Barack (prir.), *Zimmerische Chronik*, Bd. II, Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart, 1869., str. 419-420; Henry Thode, *Frankopanov pršten*, 1992., str. 50.

8 Usp. [Marino Sanudo], *I diarii di Marino Sanuto: MCCCCXCVI-MDXXXVIII*, tom. V, prir. Federico Stefani, Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi, Venezia: Visentini, 1881., col. 152, 327, 336; Henry Thode, *Frankopanov pršten*, 1992., str. 51 i 54-55; Heinz Noflatscher, *Räte und Herrscher*, 1999., str. 264.

9 Henry Thode, *Frankopanov pršten*, 1992., str. 9-18 i 118-127. Rijetko koji povjesničar, pišući o Apoloniji, baš kao i o Krsti,

punini pokazala tijekom Krstina uzništva u Veneciji i Milanu.¹⁰

Apolonija je usprkos nama nepoznatoj, ali ustrajnoj i višegodišnjoj bolesti nastojala u svakom trenutku biti u Krstinoj blizini. Tako je, primjerice, tijekom proljeća 1514. boravila u Gradiški (tal. Gradisca d'Isonzo, slov. Gradišče ob Soči) kako bi bila što bliže bojišnici na kojoj je Krsto vodio operacije. Štoviše, u tom se gradu od 23. travnja liječila i kao bolesnicu zatekla ju je vijest o Krstinu zarobljavanju i njegovu sprovođenju naoružanom galijom u Veneciju.¹¹ Unatoč svemu ona je, kad je izgubila nadu da će joj suprug biti uskoro oslobođen, doputovala nenajavljeno u Veneciju sa sjajnom pratnjom¹² te je

izostavlja priču o njihovoj prstenju i ugraviranom obećanju/geslu na njima, a koje je opširno i utemeljeno opisao Thode.

10 Prva je pripovijest o Krstinu bijegu iz zatvora zahvaljujući pomoći njegove supruge (Mara Sibinjanka, pa i Maria Frankopanovića) i vjernoga slugu (Franjo) objavljena 1838. Usp. K..., »Kneginja Frankopanka«, u: Danica Ilirska, IV/10, Zagreb, 10. ožujka 1838., str. 37-39; isto, IV/11, Zagreb, 17. ožujka 1838., str. 42-43. Prvu je pak poemu o Apolonijinoj ljubavi napisao i objavio mađarski pjesnik, novinar i političar János Garay, *Frangepán Kristófné: költői beszély*, Pest: Emich, 1846. Poema je dostupna na: https://hu.wikisource.org/wiki/Frangep%C3%A1n_Krist%C3%B3fn%C3%A9 [pristupljeno 31. lipnja 2022.]. No epizoda zajedničkog života zarobljenoga carskog vojskovođe i njegove supruge u mletačkom zatvoru postala je svjetski poznatom zahvaljujući Thodeovoj knjizi pa je vrlo brzo nakon njezina engleskog izdanja bio tiskan i američki vodič po Veneciji u kojem je, iako romansirani, pružen prilično točan prikaz tih zbivanja. Usp. Francis Marion Crawford, *Salve Venetia. Gleanings from Venetian History*, vol. II, New York: The Macmillan Company, 1905., str. 66-76.

11 Usp. Henry Thode, *Frankopanov pršten*, 1992., str. 69.

12 Nakon bezuspješnih pokušaja da od mletačke vlade dobije jamstveno pismo kako bi doputovala u Veneciju i posjetila svojega supruga u zatvoru, Apolonija je usred zime 1517. godine osvanula u gradu na lagunama s četiri mlade pratilje (donzelle), osobnim liječnikom, nadvornikom i šezdeset slugu. Kako se Vijeće desetorice ustručavalo izdati nalog o njezinu uhićenju, zadužio je Zuana Antonija Dandola kao generalnog nadglednika mletačkih zatvora da je čuva, a on joj je stavio na raspolaganje svoju palaču u Ulici Rasse (*cale dile Rasse*) koja izlazi na Rivu degli Schiavoni (danas Hotel Danieli), a u kojoj je prije bio smješten i

uspjela nekoliko puta (od 20. siječnja 1517.¹³ do 6. siječnja 1519.) »nadmudriti« ne samo Krstina čuvara (Zuana Antonija Dandola) nego i (navodno na njegov užas) samog dužda Leonarda Loredana. Kako? Tako da je sa suprugom u zatvoru boravila u više navrata i po nekoliko mjeseci.¹⁴ Krstu je svakako

francuski poslanik (*dove štava prima l'Orator di Franza*). S pratnjom i dvadeset i dvoje slugu 13. siječnja uselila se u ponudene joj odaje Dandolove palače, a tjedan poslije (20. siječnja) pojavila se pred duždom i njegovim savjetnicima u veličanstvenoj svilenoj nathaljini i crnom satenskom ogrtaču podstavljenom kuninim krznom. Oko vrata joj je bila teška zlatna ogrlica, a na glavi zlatno pokrivalo udešeno na njemački način. Predstavili su je s Dandolom mletački patriciji, Krstin rodak Ivan Kosača (Zuan Cosaza) te dvojica koji su Krsti bili svojta (Andrea Foscolo i Bernardo da Leze). Slijedile su tri mlade pratilje odjevene u crno sukno sa zlatom ušivenim uresima i potom, jedno za drugim, starija guvernanta, osobni liječnik, nadvornik i brojna pratnja njemačkih i mletačkih uglednijih trgovaca. Obratila se duždu sa zahvalama na ljubaznosti i pažnji koju je *Signoria* pokazala njezinu suprugu pa je zatražila dopuštenje da ga posjećuje dvaput na tjedan jer je bolesna, a liječenje koje joj je propisano takve je prirode da mu se odbija podvrgnuti osim u nazočnosti svojega supruga. Dužd i njegovi savjetnici prije se nisu suočili s takvim zahtjevom pa su nemoćni pred takvom argumentacijom – popustili. Istog je dana s njihovim dopuštenjem ušla u Krstine zatvorske odaje. Usp. Marino Sanudo, »Rapporti della Republica Veneta con Slavi meridionali. Brani tratti dai diari manoscritti di Marino Sanudo«, prir. Ivan Kukuljević Sakcinski, *Arhiv za povijestnicu jugoslavensku*, VIII (1865.), str. 1-256 (3-5); Matija Mesić, »Krstina Frankopan u tudjini«, 1870., str. 58-59; Henry Thode, *Frankopanov pršten*, 1992., str. 107-109.

13 Vrijeme dolaska Apolonije u Krstine zatvorske odaje su oboje točno naznačili u grafitu/natpisu na desnoj bočnici prozora sobe u Torreselli, ali mletačkim stilom datiranja – *Mos Venetus* (20. siječnja 1516.). Stariju literaturu u kojoj se navodi s više ili manje uspjeha cjelovit prijepis natpisa spomenuo je Šime Ljubić u vijesti u kojoj je i sam donio, po svemu sudeći, točan prijepis natpisa. Usp. Šime Ljubić, »Nadpis Krsta Frankopana i njegove žene Apolonije, u Mletcih«, *Vieštnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 2 (1880.), str. 61-62 (61). Taj je natpis prenijela Marija Šercer (»Žene Frankopanke«, 2011., str. 56-57). No natpis je objavio i Henry Thode (*Frankopanov pršten*, 1992., str. 132), a točno ga je prenio i Francis Marion Crawford, *Salve Venetia*, 1905., str. 74.

14 Nakon što je od dužda i Vijeća desetorice 20. siječnja 1517. dobila dopuštenje da posjeti Krstu, Apolonija je iskoristila priliku da u zatvoru prenoći! Naime, sutradan se Dandolo pojavio pred duždom i Vijećem, kako svjedoči Sanudo, u stanju neopisive »nevjericе i usplahirenosti«. Rekao je da je

krasila jaka karakterni crta – čelična volja i uz nju postojana vjera (životni moto mu je bio: »Spes mea in Deo est«).¹⁵ No njegova je uzdanica zapravo bila Apolonija i ona je bila ta koja mu je nastojala beznađne i monotone uzničke dane osvježavati raznovrsnim aktivnostima. Zavjetovali su, primjerice, Gospi da će podići oltar ako on bude oslobođen. U tu je nakanu Apolonija s Krstinim ocem Bernardinom angažirala preteču nizozemskog renesansnog slikarstva, znamenitog Jana van Scorela, da izradi slike za triptih koji je zaista i postavljen u crkvi njezina imanja Falkenstein u Koruškoj, danas u crkvi sv. Martina u mjestu Obervellach (slov. Zgornja Bela; hrv. Gornji Beljak). Nizozemac je morao dolaziti s Apolonijom u posjete Krsti jer

ih je za potrebe triptiha portretirao kao sv. Kristofora i sv. Apoloniju (sl. 1).¹⁶

No nije van Scorel bio jedini posjetitelj koji je obilazio Krstu. Naime, kao vrsni poznavatelji latinskog jezika uz Krstinu potporu, Apolonija i franjevac Jakob Wyg priredili su za tisak rimski brevijar preveden na njemački jezik. Upravo su zbog toga, ne samo Apoloniji i Wygu u Dandolovu palaču na Rivi degli Schiavoni, gdje je ona s prатnjom bila smještena u razdobljima kada nije dijelila uzništvo s Krstom, nego i k njemu, ili njima oboma, u Torresellu dolazila braća de Gregoriis, Giovanni i Gregorio, po-najbolji mletački tiskari, a možda i slavni drvorezac Giovanni Andrea Vavassore, kako bi

prethodne večeri kad je grofica napokon ušla u zatvorsku odaju svojega supruga priredila takvu scenu kako bi joj se dopustilo da ostane cijelu noć s njim da je on, Dandolo, ne-moćno i protiv svoje volje napustio par ostavivši ih zajedno. A sada, ujutro, pronašao je groficu kako još uvijek leži u krevetu, izjavljujući da je teško bolesna, a Krsto je zahtijevao da joj se bez odlaganja pošalje liječnik. Sanudo ironično bilježi da je tog jutra »bilo puno buke u Vijeću« (»in Colegio fo gran marmoro di questo«) i lako je povjerovati da je govorio istinu. Gotovo polovica vijećnika bila je stava da se groficu ostavi sa suprugom, međutim tjesna je većina glasala da mora izaći iz zatvora. Vijećanje je završilo, ali bilo je jedno odlučiti što bi se trebalo učiniti, a sasvim drugo da se Apoloniju natjera na to. Izjavila je da nema te sile na zemlji koja bi je mogla izvući iz Torreselle. Prkosila je duždu, Vijeću deseterice i svim njihovim odlukama. Na koncu se mletačka Vlada, suočena s takvom tvrdoglavošću, bespomoćno povukla i ostavila ju je na miru. Te i sljedećih je godina odlazila u abanske kupke (Terme di Abano) na liječenje, ali čak je i tada odbijala izaći iz Torreselle sve dok joj nije bilo službeno obećano da će joj se omogućiti povratak k supruhu. Usp. Marino Sanudo, »Rapporti della Republica Veneta«, 1865., str. 17, 35, 36; Matija Mesić, »Krst Frankapan u tudjini«, 1870., str. 54-59; Marija Šerčer, »Žene Frankopanke«, 2011., str. 55-56.

¹⁵ Marino Sanudo, »Rapporti della Republica Veneta«, 1865., str. 51. Moto koji je zabilježio Sanudo, kao što smo napomenuli, redovito prenose pripovjedači Krstina života. Vidi bilješku 9 i bilješku 18 ovoga priloga.

¹⁶ Već je 1882. godine na triptih upozorio osnivač studija povijesti umjetnosti Sveučilišta u Beču, Rudolf Eitelberger von Edelberg (»Wien. Das Altarbild von Johannes Scorel in Obervellach in Kärnten«, u: *Repertorium für Kunstwissenschaft*, Bd. V, Berlin, Stuttgart: Verlag von W. Spemann, 1882., str. 87-89), ali prvi koji je znanstveno opisao i točno atribuirao oltar u Obervellachu jest znameniti austrijski povjesničar i arhivist August von Jaksch. Usp. August von Jaksch, »Die Scorel'sche Altartafel zu Obervellach und ihre Stifter«, u: *Neue Carinthia. Zeitschrift für Geschichte, Volks- und Alterthumskunde Kärntens*, I (1890.), 2, str. 81-94. No *Der Frangipani-Altar* jest i u novijoj austrijskoj historiografiji i povijesti umjetnosti zanimljiv znanstvenicima. Usp. Stefan Krenn, »Zur Stiftung des Scorel-Altars in Obervellach«, u: *Carinthia I. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten*, 169 (1979.), str. 143-159; Gustav Bergmeier, »Die Familie Lang von Wellenburg im Triptychon«, 2001., str. 195-218. Kako je riječ o triptihu koji je oslikao preteča nizozemske renesanse Jan van Scorel (Schoorl kraj Alkmaara, 1495. – Utrecht, 1562.), povjesničari umjetnosti u Nizozemskoj također su pokazali zanimanje za to djelo i uspjeli su prepoznati naručitelja pa ga uredno nazivaju *De triptiek van de Graaf van Frangipani*. Usp. Jos A. L. de Meyere, *Jan van Scorel. 1495-1562. Schilder voor prins en prelaten*, Utrecht: Centraal Museum, 1981., str. 7-10; Molly Faries, »Jan Van Scorel's Clerical Patronage«, u: Nicole Dacos (ur.), *Fiamminghi a Roma 1508-1608*, Bolletino d'Arte, suppl. al no. 100, Roma 1997., str. 107-116. Zahvaljujem akademkinji Nelli Lonzi i mag. Marti Jurković na kopijama u Hrvatskoj nedostupne literature o životu i djelu Jana van Scorela. Najnoviji rad o tom oltaru: Ivan Jurković, »Senj i Sv. Antun Opat na slikama Frankapanskog oltara u Obervellachu«, u: *Senjski zbornik*, 49 (2022.), str. 165-186.

Sl. 1 Jan van Scorel, Sv. Apolonija – desno krilo Frankapanskog oltara (*Der Frangipani-Altar*), 1519., Obervellach, župna crkva sv. Martina (snimio Danko Šourek)

Sl. 2 Giovanni Andrea Vavassore, *Apolonija Lang* – detalj drvoreza *Krunidba Bogorodice u Njemačko-rimskom brevijaru* (*Das deutsch-römisch Brevier*; 1518.), Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica

zajedničkim snagama svijetu podarili prekrasan *Brevijar*.¹⁷ Sve je te aktivnosti »nadgledao« Zuan

17 Detaljan opis aktivnosti svijetu navedenih aktera oko priprema *Brevijara* za tisak s uputama na relevantnu literaturu vidi u poglavlju Sanje Cvetnić, »Vitez, dama, fratar, tiskar i drvorezac: protagonisti izdavačkog pothvata Frankapanskoga brevijara« u: Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar: otisak sudbine. Ilustracije molitvene knjige u zlatno doba mletačkoga tiskarstva*, Zagreb: FF press, 2019., str. 19–36. Vidi također: Sanja Cvetnić, »Knezovi krčki Frankapani kao "začinjavci": Njemačko-rimski brevijar (1518.) Krste I. Frankapana«, u: Ivana Mance, Martina Petrinović, Tanja Trška (ur.), *Institucije povijesti umjetnosti: zbornik 4. kongresa hrvatskih povjesničara*

Antonio Dandolo, »kojega je ova prejasna sinjorija postavila za našega gospodara«, kako ga sâm Krsto u pismu bratu Ivanu naziva, pa se tako brinuo i o mogućim Krstinim posjetiteljima. Primjerice, mletački patricij koji je, premda je bio nagle čudi, ali čovjek hedonističke naravi, uživao Dandolovo povjerenje bio je Ivan Kosača. I baš zato što je Kosača bio ujedno i Krstin rođak po majkama, Dandolo ga je često uzimao kao pratioca prilikom obilaska Krste u Torreselli, što ovomu očito nije bilo mrsko.¹⁸

Iako bolesna, Apolonija je sve aktivnosti oko rada na *Brevijaru* koordinirala, vodila i unatoč svim tegobama dočekala 31. listopada 1518. iz de Gregoriisove tiskare toliko željeni *Brevijar* (sl. 2).¹⁹ Za ondašnje je prilike bio otisnut u ve-

umjetnosti, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Institut za povijest umjetnosti, 2019., str. 107–111.

18 Matija Mesić, »Krsto Frankapan u tudjini«, 1870., str. 52, 54–55. Ivanova majka Margareta bila je sestra Krstine majke Lujze Marzano Aragonske. Nakon smrti njegova oca, hercega Vlatka (1489.), Kosače su se s otoka Raba (gdje su kao prognanici nakon gubitka Hercegovine boravili) trajno preselili u Veneciju. Ivanu Kosači i njegovoj obitelji više je pozornosti posvetila Lovorka Čoralić. Usp. Lovorka Čoralić, »Ogranak humske velikaške obitelji Kosača u Mlecima: tragom oporučnih spisa (16.–17. stoljeće)«, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 35 (2017.), str. 145–155. Zbog Dandolova korektnog i dobrotornog odnosa kao domaćina prema Apoloniji i njezinoj pratnji, kao i prema svim njezinim i Krstinim suradnicima, a osobito zbog njegova pristojna odnosa prema Krsti premda mu je bio »gospodarom« u Torreselli (Henry Thode, *Frankapanov prsten*, 1992., str. 86), između Zuana Antonija i Krste razvilo se prijateljstvo koje je trajalo do kraja Krstina života. Njemu je Krsto na odlasku za Milano darovao prsten s geslom »Spes mea in Deo est«. Usp. Marino Sanudo, »Rapporti della Republica Veneta«, 1865., str. 51. I ne samo to, postoji sasvim opravdana pretpostavka da je Dandolo bio u srodstvu, ili barem svojtanskoj vezi, s Krstom. Usp. Francisco Javier Juez y Galvez, »Maruliana en la Biblioteca Colombina de Sevilla«, u: *Colloquia Maruliana*, 14 (2005.), str. 199–237 (200, bilj. 129).

19 Usp. *Das deutsch-römisch Brevier* [...], Venedig: Gregorius de Gregoriis, 1518. Datum izdanja naveden je u incipitu: »[...] im Jar nach Christi unsers Herren geburt dausent. v. hundert und xviii. Jar am letsten Tag desz Monats Octobris«.

liko nakladi – u čak 400 primjeraka. Hrvatski su povjesničari donedavna bili uvjereni kako je tek dva primjerka preživjelo burna vremena protestantsko-katoličkog sukoba na prostorima Svetorimskog Njemačkog Carstva.²⁰ No ispostavilo se da je Krstin i Apolonijin brevijar ostavština koja se raširila tiho, gotovo nezamijećeno, pod različitim imenima, diljem svijeta.²¹ Naime, *Brevijar* se kao rijetko viđeno postignuće ranoga prevodilaštva na njemački jezik (štoviše, u znatnosti prvoga registriranog) može pronaći u najuglednijim knjižnicama Sjedinjenih Američkih Država, Australije, Austrije, Velike Britanije, Hrvatske, Italije, Mađarske, Nizozemske, Njemačke i Rusije!²²

20 Premda je već 1925. upozoreno na barem osam tada poznatih primjeraka u Austriji, Njemačkoj, Italiji i Mađarskoj (usp. Camilla Lucerna, »Das Frankopani – Brevier«, u: *Der Morgen*, III (1927.), 687, str. 12), u stručnoj se domaćoj literaturi još uvijek javlja tvrdnja da je *Brevijar* sačuvan u samo dva grada (Heidelbergu i Budimpešti) zahvaljujući Thodeovu radu u Heidelbergu na primjerku koji je bio posuđen iz Budimpešte (usp. Marija Šerčer, »Žene Frankopanke«, 2011., str. 58, bilj. 116), iako je, primjerice, Mesić u svom osvrtu spomenuo i bečki primjerak čiji je opis, zahvaljujući Ivanu Kostrenčiću, i iskoristio pišući o Krsti Frankapanu. Usp. Matija Mesić, »Krsto Frankapan u tudjini«, 1870., str. 77-78. Uostalom, primjerak u Heidelbergu ne postoji (objašnjenje zabune u stručnoj literaturi: Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 15, bilj. 31-33). I Nikola Žić bio je uvjeren da je, osim primjerka u Budimpešti, tek »[...] još koji komad sačuvan i po zapadnoj Evropi, naročito u Njemačkoj i Francuskoj«, Nikola Žić, »Brevir Krsta Frankopana«, u: *Obzor*, LXXIV (1933.), 224, str. 2-3 (2).

21 *Brevijar* se, naime, u prijašnjim priručnicima često registrirao kao *Petbuch die Syben Zeit van Latein in Deutsch gemacht* pa je pod tim naslovom naveden čak i u *Hrvatskom biografskom leksikonu*. Usp. Georg Wolfgang Panzers, *Annalen der ältern deutschen Litteratur* [...], Nürnberg: Grattenauer, 1788., str. 411-412; Ignaz Franz Edler von Mosel, *Geschichte der Kaiserl. Königl. Hofbibliothek zu Wien*, Wien: Fr. Beck'sche Universitäts-Buchhandlung, 1835., str. 338; Matija Mesić, »Krsto Frankapan u tudjini«, 1870., str. 77; Šime Ljubić, »Nadpis Krsta Frankopana«, 1880., str. 61-62; P. Str. [Petar Strčić], »Frankapan, Krsto I. Brinjski«, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1998., str. 414.

22 O primjercima *Brevijara* koji se čuvaju po svjetskim knjižnicama s njihovim signaturama i mrežnim adresama pisano

Vrlo je brzo nakon pojave *Brevijara* iz tiskare, zahvaljujući diplomatskim lobiranjima Langovih i Frankapana, Krsto premješten iz mletačkog u zatvor u Milano iz kojeg je, navodno podmitivši stražare, napokon noću s 13. na 14. listopada 1519. uspio pobjeći.²³ Apolonija tu slobodu nije dočekala. Premda je redovito odlazila u Terme di Abano, odnosno hodočastila Gospi od Zdravlja, crkvi (*Santuario di Monteortone*) u kojoj se sigurno molila i pred oltarom iza kojeg je bila freska sv. Kristofora, Blažene Djevice Marije s djetetom Isusom i sv. Antunom Pustinjakom / Opatom, bolest se iznova vraćala.²⁴ Umrla je 4. rujna 1519. u

je u posljednje dvije godine. Usp. Ivan Jurković, »O grbovima u molitvenicima koje su dali tiskati 1518. u Veneciji Krsto Frankapan sa suprugom Apolonijom Lang i 1560. u Padovi Katarina Frankapan, supruga Nikole Zrinskog Sigetskog«, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 35 (2017.), str. 61-84 (61-62, bilj. 1); isti, »Sveti Grgur Veliki u Njemačko-rimskom brevijaru (1518.)«, na freskama u Sveticama (1541.) i u *Raju duše* (1560.) koje su naručili Frankapani Modruški i Ozaljski, u: *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*, 70 (2019.), str. 137-154 (138-139, bilj. 4). Ukupno je trideset i sedam preživjelih primjeraka s njihovim detaljnim opisima navedeno i u: Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 9-17. No u međuvremenu su pronađena još četiri primjerka od kojih su čak tri u Knjižnici Mađarske akademije znanosti (*Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár*) u Budimpešti pod kataloškim naslovom *Breviarium Romanum (német)* i signaturama RM IV 103a, RM IV 103b i Ráth 1600, te jedan primjerak u Knjižnici Newberry (*Newberry Library*) u Chicagu pod kataloškim naslovom *Das deutsch römisch Brevier* i signaturom VAULT Wing ZP 535.G866. O *Brevijaru* kao prvomu na njemački jezik s latinskog prevedenom djelu s uputama na relevantnu literaturu usp. Sanja Cvetnić, »Vitez, dama, fratar, tiskar i drvorezac«, str. 31-32, bilj. 62-64.

23 Usp. Marino Sanudo, »Rapporti della Republica Veneta«, 1865., str. 51-52 i vijest o bijegu: str. 65.

24 Usp. isto, str. 17, 35, 36 i 44. Još je Mesić istaknuo Sanudovu »zlobnu« skepsu glede Apolonijine bolesti jer je ovaj ustvrdio da je Apolonijino zdravlje dobro (»e sta amalata forte ma sta bene«) te je stoga i smatrao neutemeljenom Krstinu želju, odnosno zahtjev da mu se dopusti posjetiti Apoloniju u Dandolovoj palači (»in una caxa la qual paga fitto in calle dile Rasse«, isto, str. 44) kamo se vratila nakon boravka u

Milanu kamo je pošla za svojim voljenim suprugom. Neprežaljenu je Apoloniju, prema kazivanju mletačkog kroničara Marina Sanuda, Krsto pokopao u Novigradu istarskom nedaleko od Kopra. Ako je Sanudova tvrdnja točna, tada nije riječ o Novigradu ponad ušća rijeke Mirne, nego upravo o Novigradu u posjedu Krste Frankapana – današnjem Podgradu u Sloveniji na samoj granici s Hrvatskom. Postoje, doduše, tvrdnje u literaturi da je Apolonija umrla 4. siječnja 1520.,²⁵ ali vjerujemo Marinu Sanudu koji piše: »U Milanu, 4. ovog mjeseca (rujna 1519., op. a.), umrla je gospa Apolonija, sestra velečasnog kardinala od Gurka i supruga grofa Krste Frankapana, koji je zatvoren u kaštelu u Milanu gdje ga je njegova supruga pratila; i tijelo joj je stavljeno u kovčeg i poslano u ovu zemlju, i prošlo je kroz Furlaniju da se pokopa u jedan od kaštela rečenog grofa zvanog [...] milja

udaljen od Kopra.«²⁶ Poznato je također da je Krsto nakon bijega koncem studenog 1519. mogao preko Zuana Antonija Dandola dopuštenje od Mlečana da ispuni zavjet Blaženoj Djevici Mariji od Chioggie, što je vlast zabranila, ali je dopustila da pošalje koga po njegove stvari u Veneciju te da je još u prosincu boravio »[...] a Castelnovo suo castello vicino a Fiume.«²⁷ U siječnju 1520. nalazio se u Falkensteinu, gdje je instalirao poznati nam triptih.²⁸ Potom je

abanskim termama. Usp. Matija Mesić, »Krsto Frankapan u tudjini«, 1870., str. 67. Uzimajući u obzir »zlobnu« Sanudovu tvrdnju da je Apolonija »snažna i da je dobro« te činjenicu da su abanske kupke bile poznate i kao čudotvorno Gospino lječilište žena s problemima u trudnoći (usp. Enzo Ramazzina, *Le origini del santuario di Monteortone attraverso le fonti e i documenti antichi*, Padova: V. Grasso Editore, 2019.), te vijest o Apolonijinoj smrti bez navođenja njezina uzroka, ne bi se smjelo olako odbaciti pretpostavku da je Apolonija umrla upravo zbog komplikacija u trudnoći.

25 Wenzel je vjerojatno zabunom citirao vijest Marina Sanuda o Apolonijinoj smrti od 4. rujna 1519. ([Marino Sanudo,] *I diarii di Marino Sanuto: MCCCCXCVI-MDXXXIII*, tom. XXVII, prir. Federico Stefani, Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi, Venezia: Visentini, 1890., col. 630) navodeći je kao da ju je preuzeo iz XXVIII. toma i da je upisana pod nadnevkom 6. veljače 1520., premda se odnosila na 4. siječnja 1520. Usp. Gusztáv Wenzel, *Frangepán Kristóf velencei fogsága*, 1850., str. 34, bilj. 1. Tu je dataciju preuzeo potom Matija Mesić (»Krsto Frankapan u tudjini«, 1870., str. 73), a od njega vjerojatno Emilij Laszowski (E. L., »Frankopanske uspomene u Obervellachu«, u: *Svijet: ilustrirani tjednik*, V (1930.), IX/18, str. 466), Štefanija Kostial-Živanović (»Zapostavljena historijska ličnost«, 1938., str. 6) i ostali hrvatski povjesničari. Štoviše, Gusztáv Wenzel u početku je mislio da je Apolonija umrla već 4. veljače 1519. Usp. Gusztáv Wenzel, *Frangepán Kristóf velencei fogsága*, 1850., str. 6.

26 *I diarii di Marino Sanuto*, tom. XXVII, 1890., col. 630. Kao što je došlo do zabune o datumu Apolonijine smrti, tako se u književnosti i historiografiji autori razilaze u mišljenjima oko ubikacije mjesta Apolonijina ukopa. Uobičajilo se navoditi da je pokopana u Novigradu ponad rijeke Mirne u Istri, južno od Kopra (usp. Milutin Cihlar Nehajev, Vuci, prir. Josip Vončina, Zagreb: Školska knjiga, 1995. [Vuci, o četirišotoj obljetnici smrti Krste Frankapana, kneza Krčkog, Senjskog i Modruškog: 27. IX. 1527 - 27. IX. 1927., Zagreb: Matica hrvatska, 1928.], str. 143-149; E. L. [Emilij Laszowski], »Frankopanske uspomene u Obervellachu«, 1930., str. 466; Marija Šercer, »Žene Frankopanke«, 2011., str. 57), premda postoji i prijedlog da je riječ o Svetvinčentu u Istri. Usp. Giuseppe Vassilich, »Un punto incerto d'una notizia certa«, u: *Pagine istriane*, III/7 (1905.), str. 157-162. Marino Sanudo je doduše prenio vijest da je Apolonijino tijelo dopremljeno »in uno castello del prefato Conte chiamato mia lontan di Caodistria«, što ne znači da je u njemu i trajno pokopana. Možda je njezino tijelo Krsto prenio u Falkenstein zajedno s triptihom – nisu li se njih dvoje zavjetovali Gospi da će joj podići oltar kako bi na njezin zagovor Krsto bio oslobođen?

27 Marino Sanudo, »Rapporti della Republica Veneta«, 1865., str. 66. Zahvaljujući ovoj vijesti, posve je jasno da je Krsto boravio u Novigradu (Podgradu) nedaleko od Rijeke, a ne u Novigradu ponad rijeke Mirne. O ubikaciji Krstina Novigrada vidi bilješku 2 ovoga priloga. Isto tako posve je jasno i da su slike triptiha bile dovršene 1519. godine, što je na koncu potvrdilo i infracrveno snimanje središnje slike (*Sveto rodbinstvo*). Usp. Molly Faries, »Underdrawings in the Workshop production of Jan van Scorel – A study with infrared reflectography«, u: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 26 (1975.), str. 89-228 (103 i 205, bilj. 30); Sanja Cvetnić, »Vitez, dama, fratar, tiskar i drvorezac«, 2019., str. 26, bilj. 32.

28 Na poledini središnje slike triptiha (*corpus*) nalaze se grbovi bračnog para Krste i Apolonije. Iznad Krstina grba nalazi se lako razumljiva datacija na latinskom (*Anno Domini 1520*), a iznad Apolonijina teže prepoznatljiva na njemačkom jeziku (*XVc und in XX Jar*) pa je s obzirom na Krstin itinerar tijekom 1520. godine najvjerojatnije vrijeme prikupljanja dijelova triptiha iz Venecije u Podgrad bilo razdoblje tijekom studenoga i

s pratnjom od dvanaest konjanika produžio za Augsburg. Ondje se susreo sa šurjakom Matejem Langom, koji ga je preporučio caru Karlu V. te ga je ovaj i imenovao rašporskim i kraškim kapetanom.²⁹

Krsto je obiteljskim, ali i nasljeđem zemlje iz koje je potekao, bio pripravan s Apolonijom širiti sve ono što se danas podrazumijeva pod pojmom »raznolikost«. Ta se raznolikost, a zapravo jedinstvo kultura sjevernog Jadrana s početka XVI. stoljeća ogledala u naručiteljima Njemici i Hrvatu, knjizi nastaloj u Veneciji iz ruku tiskara i drvorezaca Talijana, a sve to prevedeno s latinskog na njemački jezik, ali i triptihu (s pet slika) koji su također u Veneciji naručili od nizozemskog slikara. Krstin i Apolonijin je pogled na svijet, njihov identitet, mentalitet i duhovni sklop, a nadasve njihova ljubav, trajno ostala ukoričena *Njemačko-rimskim brevijarom* i barokno uokvirena *Frankapanskim oltarom*!

prosinca 1519., a sastavio se i instalirao u Falkensteinu u siječnju 1520. Usp. Godefricus J. Hoogewerff, *Jan van Scorel – Peintre de la Renaissance Hollandaise*, La Haye: Martinus Nijhoff, 1923., str. 19; E. L. [Emilij Laszowski], »Frankopanske uspomene u Obervellachu«, 1930., str. 466; Godefricus J. Hoogewerff (prir.), *Jan van Scorel*, katalog izložbe, Utrecht: Centraal museum Utrecht, 1955., str. 26; Ivan Jurković, »O grbovima u molitvenicama«, 2017., str. 68-69. Krsto je držao Falkenstein u posjedu do 1522. godine kada ga je s vlastelinstvom prepustio svojoj netom udanoj pastorki, Apolonijinoj kćeri iz prvog braka, Ani Mariji Lodron i njezinu suprugu Andriji Ungnadu od Sonnegga. Usp. Henry Thode, *Frankopanov prsten*, 1992., str. 179.

29 Usp. Marino Sanudo, »Rapporti della Republica Veneta«, 1865., str. 73; Matija Mesić, »Krsto Frankapan u tudjini«, 1870., str. 74; Luigi Frangipane, »Vita militare e politica di Cristoforo Frangipane«, 1904., str. 52. Uostalom, u domaćoj je literaturi malo poznata činjenica da je Krsti i braći Karlu V. i Ferdinandu I. zajednički prapradjed bio kralj Ferdinand I. »el de Antequera« Aragonski (Medina del Campo, 1380. – Igualada, 1416.).

SUMMARY

In Memory of Countess Apollonia Lang, Wife of Christopher Frankapan, on the Occasion of the 500th Anniversary of her Death

The *Deutsch-römisches Brevier*, prepared by Christopher Frankapan and his wife Apollonia Lang in collaboration with the German Franciscan Jacob Wyg during the count's imprisonment in Venice (1514 – 1519) and printed in 400 copies, has been the subject of scholarly interest for centuries. Nevertheless, each subsequent generation of scholars encountered certain difficulties in locating surviving copies. It was therefore believed that only a few copies had survived, but it turns out that Christopher and Apollonia's breviary represents their legacy that had spread quietly, almost unnoticed, under different names, all over the world. A rare achievement of early translation from Latin to German, the Breviary can be found in the most prestigious libraries of the United States of America, Australia, Austria, Great Britain, Croatia, Italy, Hungary, Holland, Germany and Russia! Christopher managed to escape from captivity in mid-October 1519 – unfortunately only five weeks after the unexpected death of Apollonia. According to chronicler Marino Sanudo, the body of his beloved wife was taken from Milan to one of his castles not far from Koper. If Sanudo's claim is correct, then this was not Novigrad located above the mouth of the Mirna River, as it customarily appears in literary, journalistic and scholarly publications, but rather Novigrad in Istria, which was actually part of Christopher's estates and can be identified with today's Podgrad in Slovenia on the very border with Croatia.

The last years of Countess Apollonia Lang's life and Christopher's attitude towards their joint legacy after her death are the subject of this

paper. Their view of the world, their identity, their mindset and spiritual inclinations, and above all, their love, remain forever bound by the *Deutsch-römisches Brevier* and baroquely framed by the *Frankapan altarpiece*!

KEYWORDS: Apollonia Lang of Wellenburg, Christopher Frankapan Count of Modruš and Ozalj, Venice – Milano (1514 – 1519), *Das deutsch-römisches Brevier* (1518), *Der Frangipani-Altar* (1519)

Majstor od Zadobarja i Krsto I. Frankapan

Rosana Ratkovčić

Odjel za umjetničke studije, Sveučilište Sjever, Koprivnica

rosana.ratkovic@unin.hr

DOI <https://www.doi.org/10.17234/9789533792262.05>

SAŽETAK

U članku se bavimo skupinom zidnih slika koje smo u Hrvatskoj povezali s kapelom sv. Antuna u Zadobarju, a anonimnog autora eponimski smo nazvali Majstor od Zadobarja. S *Njemačko-rimskim brevijarom* ovu skupinu zidnih slika povezuje prisutnost jednakog frankapanskog grba kakav nalazimo i na zidnim slikama u župnoj crkvi Rođenja Marijina u Sveticama. U odnosu između ovih umjetničkih ostvarenja pokazuju se dva smjera u umjetničkim i pokroviteljskim interesima frankapanske obitelji, s jedne strane djelo visokih umjetničkih standarda namijenjeno društvenoj eliti, a s druge strane zidne slike skromnijih umjetničkih dometa namijenjene feudalnim podanicima. Oba ova frankapanska pokroviteljska i umjetnička interesa nalazimo u umjetničkoj opremi župne crkve sv. Martina u Obervellachu, u Koruškoj. U crkvi se nalazi *Frankapanski oltar*, rad nizozemskog slikara Jana van Scorela, a na južnoj fasadi je zidna slika s likom sv. Kristofora, koju po likovnim obilježjima možemo povezati sa skupinom oko Majstora od Zadobarja.

KLJUČNE RIJEČI: Majstor od Zadobarja, župna crkva Rođenja Marijina u Sveticama, *Njemačko-rimski brevijar*, *Frankapanski oltar*, Jan van Scorel, župna crkva sv. Martina u Obervellachu, Krsto I. Frankapan, Apolonija Lang

Majstor od Zadobarja eponimski je naziv za majstora koji je oslikao kapelu sv. Antuna u Zadobarju,¹ a upotrijebili smo ga prigodom istoimene izložbe Gradskog muzeja Karlovac pod vodstvom kustosa Igora Čuliga, koja je tijekom 2017. i 2018. godine predstavljena u nekoliko izložbenih prostora, na Dubovcu, u Domitrovićevoj kuli u Zagrebu i Kući istarskih fresaka u Draguču.²

Rezultate istraživanja zidnih slika u kapeli sv. Antuna u Zadobarju predstavila sam u nekoliko članaka i publikacija.³ O otkriću i restauraciji zidnih slika u kapeli sv. Antuna pisala je konzervatorica Marinka Mužar.⁴ Vlado Mikšić pisao je o vjerskom tumačenju

ciklusa zidnih slika u Zadobarju.⁵ Recentnim istraživanjima ikonografskih i naručiteljskih aspekata ciklusa detaljnije se posvetio Ivan Jurković.⁶

S djelovanjem Majstora iz Zadobarja povezali smo slabije sačuvane zidne slike u pavlinskoj i župnoj crkvi Rođenja Marijina u Sveticama i kapeli sv. Marije Snježne u Volavju, kao i novije nalaze u župnoj crkvi sv. Martina u Svetom Martinu pod Okićem, župnoj crkvi sv. Nikole u Žumberku i kapeli sv. Jelene u Lipi.⁷

Ciklus zidnih slika u Zadobarju obuhvaća prizore *Maieštas Domini* s likovima apostola i sv. Antuna Pustinjaka u apsidi te *Navještenje*, *Imago Pietatis* i *Kamenovanje sv. Stjepana* na trijumfalnom luku. Na sjevernom zidu lađe je *Poklonstvo kraljeva* i prizori iz *Geneze*, uz likove sv. Katarine, sv. Sebastijana i sv. Fabijana. Na južnom zidu lađe nalaze se prizori Bogorodice Zaštitnice, sv. Jurja, mučeništva sv. Lovre, Raspeća i sv. Mihovila koji važe duše pokojnika iznad prizora pakla.

U apsidi (sl. 1), ispod lika sv. Andrije apostola, između bordure i oble obrisne linije slikane zavjese, nalazi se glagoljski natpis koji smo pročitali kao godinu 1539., koja se može odnositi na datum dovršenja zidnih slika ili predstavlja gornju granicu za njihovo

1 Nakon početne neusklađenosti oko upotrebe naziva Majstor od Zadobarja/Majstor iz Zadobarja, odlučili smo se za naziv Majstor od Zadobarja kao prikladniji, s obzirom na to da ovaj majstor vjerojatno nije podrijetlom iz Zadobarja, već iz Hrvatskog primorja, kao što su pokazala istraživanja koja predstavljamo u tekstu.

2 Izložba *Majstor od Zadobarja*; autor izložbe: Igor Čulig, u organizaciji Gradskog muzeja Karlovac i Dijecezanskog muzeja zagrebačke nadbiskupije, izložbeni prostor Gradskog muzeja Karlovac na Dubovcu, otvorenje izložbe 20. travnja 2017.; *Domitrovićeva kula*, Zagreb, travanj i svibanj 2018.; *Kuća istarskih fresaka*, Draguč, rujan i listopad 2018. Igor Čulig danas je ravnatelj Muzeja Grada Karlovca.

3 Usp. Rosana Ratković, »Zidne slike domaćeg majstora u Zadobarju, Volavju i Sveticama«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, III (2008.) 35, str. 195-208; ista, »Kasnogotičko zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj«, u: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 54 (2011.), str. 119-126; ista, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb: Kultura umjetnosti, 2014.; ista: »Kapela sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju«, u: Igor Čulig (ur.), *Majstor od Zadobarja: srednjovjekovno slikarstvo u kapelici sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju, Karlovac*; Karlovac: Gradski muzej Karlovac, Dijecezanski muzej zagrebačke nadbiskupije, 2017., str. 2-37.

4 Usp. Marinka Mužar, »Novootkrivene freske u kapeli sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju – konzervatorsko-restauratorska istraživanja«, u: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 50 (2007.), str. 237-248.

5 Usp. Vlado Mikšić, »Vjersko tumačenje prizora«, u: Igor Čulig (ur.), *Majstor od Zadobarja*, 2017., str. 38-44.

6 Usp. Ivan Jurković, »Vizualni identitet Stjepana III. Frankapana Ozaljskog u crkvi 'Blasene Dywe Marie na Zmolcha Warhu'«, u: *Croatia Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 42 (2018.) 82, str. 1-10; isti: »Sveti Grgur Veliki u Njemačko-rimskom brevijaru (1518.), na freskama u Sveticama (1541.) i u Raju duše (1560.) koje su naručili Frankapani Modruški i Ozaljski«, u: *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*, 70 (2020.), str. 137-154.

7 Usp. Rosana Ratković, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo*, 2014., str. 112.

Sl. 1 Zadobarje, kapela sv. Antuna Pustinjaka, zidne slike u apsidi (snimio Goran Vranić)

datiranje (sl. 2).⁸ U skladu s ovako kasnim datiranjem su i likovna obilježja zidnih slika, s jednakim tretiranjem nabora na haljinama, pozadine i ornamentalnih uzoraka okvira, zbog čega se pokrenuti gotički oblici pretvaraju u otvrdnule forme dekorativnog utiska. U ikonografskom smislu zidne slike također pripadaju srednjovjekovnim shvaćanjima, s prikazom *Maiestas Domini* i pojasa s likovima apostola u apsidi, kao što je bio običaj u apsidama romaničkih crkava.

8 Usp. isto, str. 235.

Jednostavna likovna sredstva, ograničena upotreba boja i srednjovjekovna formalna i ikonografska obilježja upućuju na pretpostavku da su zidne slike rad domaćeg majstora, a uočavanje zidnih slika jednakih likovnih obilježja u Sveticama, Volavju, Svetom Martinu pod Okićem i Žumberku pokazuje da se radi o radionici koja je na ovom području djelovala u prvoj polovini XVI. stoljeća.⁹ Time se ova skupina zidnih slika pokazuje i kao jedino poznato srednjovjekovno ostvarenje

9 Usp. isto, str. 112.

Sl. 2 Zadoborje, kapela sv. Antuna Pustinjaka, glagoljski natpis u apsidi (snimio Damir Facan Grdiša)

neke domaće radionice na području kontinentalne Hrvatske, uz zidne slike u svetištu crkve sv. Brcka u Kalniku.¹⁰ Djelovanje domaće radionice i upotreba glagoljice navodi na usporedbu s istarskim srednjovjekovnim zidnih slikama, za koje je još Branko Fučić primijetio da se na kraju srednjovjekovlja, s pojavom domaćih majstora Vincenta i Ivana iz Kastva te njihovih nasljednika, sve više »pretvaraju u dekorativne sheme«.¹¹

Na području Slovenije ranije je primijećena skupina zidnih slika srodnih likovnih obilježja, koje pripadaju krugu oko slikara Tome iz Senja, koji je 1511. godine potpisao i datirao ciklus zidnih slika u crkvi sv. Jedrti (Gertrude) u Nadlesku pri Ložu.¹² Ovoj skupini pripisuje se oko dvadeset

¹⁰ Usp. isto, str. 150-154.

¹¹ Branko Fučić, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u Istri*, doktorski rad, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani [Rijeka-Ljubljana], 1964., str. 272.

¹² Usp. Jure Mikuž, »Slikarstvo hrvaške skupine v 16. stoletju na Slovenskem«, u: *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., 10

Sl. 3 Svetice, župna crkva sv. Marije, zidne slike u podlučju prozora u svetištu (snimila Rosana Ratkovčić)

pet spomenika iz drugog, trećeg i četvrtog desetljeća XVI. stoljeća, koji se rasprostiru na području od Ljubljane do Bele krajine.¹³ Slovenski kolege povezali su ovu skupinu zidnih slika s pričom Primoža Trubara u uvodu u katekizam iz 1575. godine, kako je njegov otac dao crkvu u Rašici ukrasiti nekom hrvatskom slikaru, zbog

(1973.), str. 13-29 (15).

¹³ Usp. Janez Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji: III. knjiga. Okolice Ljubljane z Notranjsko, Dolenjsko in Belo Kraljino*, Ljubljana: Družina d.o.o., 2001., str. 137.

Sl. 4 Grbovi Kršte Frankapana i Apolonije Lang, drvorez u Njemačko-rimskom brevijaru (1518.)

čega je ova skupina slikara u Sloveniji nazvana »hrvatski slikari«.¹⁴

Podatak o primorskom podrijetlu majstora Tome iz Senja potvrdio je pretpostavku o primorskom podrijetlu radionice koju smo na području Hrvatske povezali s Majstorom od Zadobarja.¹⁵ Zidna slika jednakih likovnih obilježja u kapeli sv. Jelene u Lipi, u riječkom zaleđu, s prikazom sv. Jurja na trijumfalnom luku, također potvrđuje veze radionice Majstora od Zadobarja s Hrvatskim primorjem.¹⁶

Na fragmentarno sačuvanim zidnim slikama u crkvi Rođenja Marijina u Sveticama, koje povezujemo s djelovanjem radionice Majstora od Zadobarja, u podlučju prozora

u svetištu, prikazan je grb obitelji Frankapan (sl. 3).¹⁷ Prisutnost frankapanskog grba u Sveticama pokazala je da djelovanje ove radionice možemo povezati s frankapanskim pokroviteljstvom te da su širenjem frankapanskih posjeda iz Hrvatskog primorja na područje kontinentalne Hrvatske, iz Primorja vjerojatno došle i radionice domaćih majstora.¹⁸ Frankapanski grb slikan u Sveticama jednak je grbu koji je prikazan u *Njemačko-rimskom brevijaru*, koji je Krsto I. Frankapan sa suprugom Apolonijom Lang

pripremio i dao tiskati 1518. godine (sl. 4).¹⁹ Za neke istraživače to je upućivalo na pretpostavku da je Krsto I. Frankapan naručitelj i zidnih slika u Sveticama.²⁰ Zbog posebnog oblika ovog grba u Sveticama, koji je podijeljen na četiri polja, s motivima osmerokrake zvijezde i lavova koji lome kruh u gornjim poljima i motivima »štakastog« križa i tri ljljana u donjim poljima, dugo je ostalo prihvaćeno

¹⁷ Usp. isto, str. 213-215.

¹⁸ Usp. isto, str. 110.

¹⁹ Usp. Ivan Jurković, »O grbovima u molitvenicima koje su 1518. u Veneciji dali tiskati Krsto Frankapan sa suprugom Apolonijom Lang i 1560. u Padovi Katarina Frankapan, supruga Nikole Zrinskog Sigetskog«, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 35 (2017.), str. 61-84 (61-62).

²⁰ Usp. Marinka Mužar, »Novootkrivene freske«, 2007., str. 246.

¹⁴ Rosana Ratković, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo*, 2014., str. 108.

¹⁵ Usp. isto, str. 110.

¹⁶ Usp. isto, str. 165-166.

Sl. 5 Grb Katarine Frankapan, drvorez u molitveniku *Raj duše* (1560.), preuzeto iz: Ivan Jurković, »O grbovima u molitvenicima koje su 1518. u Veneciji dali tiskati Krsto Frankapan sa suprugom Apolonijom Lang i 1560. u Padovi Katarina Frankapan, supruga Nikole Zrinskog Sigetskog«, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 35 (2017.), str. 64.

mišljenje Matije Mesića s kraja XIX. stoljeća (1870.) da je to »poseban grb Krstin«.²¹

Na zidu crkve Rođenja Marijina u Sveticama nalazi se kamena kustodija na kojoj je uklesana godina 1541., uokvirena trakama crvene boje povezanim sa slikanim ciklusom, što upućuje na datiranje zidnih slika nakon 1541. godine, a time i nakon smrti Krste I. Frankapana 1527. godine.²² Ivan Jurković naručiteljima zidnoga oslika u Sveticama stoga smatra Stjepana III. Frankapana Ozaljskoga i njegovu sestru

Katarinu (kasniju suprugu Nikole Šubića Zrinskoga).²³

Jednaki četverodijelni grb prisutan je i u molitveniku *Raj duše* Katarine Frankapan, Krstine nećakinje, iz 1560. godine,²⁴ što pokazuje kako ovaj grb ne pripada isključivo Krsti I. Frankapanu, već su se njime služili i drugi članovi obitelji (sl. 5). Ivan Jurković pokazao je na primjeru ovog grba kako Frankapane možemo smatrati pretečama mode »povećanog grba« – sjedinjavanja grbova dviju obitelji ili starog i novousvojenog obiteljskog grba u jednom štitu, koje se najčešće događalo četvorenjem, tako da se jednom grbu dodijeli A i D, a drugom B i C polje.²⁵ U hrvatskom je grboslovlju prevladalo mišljenje da takav način kreiranja »povećanog grba« s više polja datira od XVI. stoljeća. Međutim, Ivan Jurković pokazuje da je kreiranje »povećanog grba« na hrvatskim prostorima kojima su vlasnicima bili Frankapani započelo već krajem XIV. stoljeća, a da je korištenje starog i novog grba u jednom kvadriranom grbu započelo vrlo brzo nakon papine »adopcije« knezova Krčkih u Frankapane 1422. godine.²⁶

Pokroviteljstvo obitelji Frankapana, potvrđeno prisutnošću jednakog frankapanskog grba, povezuje *Njemačko-rimski brevijar* sa zidnim slikama u Sveticama i skupinom oko Majstora od Zadobarja. *Njemačko-rimski brevijar* bio je prvi tiskani brevijar na njemačkom

23 Usp. Ivan Jurković, »Vizualni identitet Stjepana III. Frankapana Ozaljskoga«, 2018.

24 Usp. Ivan Jurković, »O grbovima u molitvenicima«, 2017., str. 63.

25 Usp. isto, str. 69, 73-78.

26 Usp. isto, str. 77.

21 Matija Mesić, »Krsto Frankapan u tudjini«, u: *Rad JAZU*, 13 (1870.), str. 17-79 (77, bilj. 2).

22 Usp. Rosana Ratković, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo*, 2014., str. 213-215.

govornom području.²⁷ Tiskan u Veneciji u 400 primjeraka i bogato opremljen drvorezima, vrhunsko je umjetničko ostvarenje koje Frankapane povezuje s najvišim društvenim slojevima toga vremena.²⁸

S druge strane, zidne slike u Sveticama i skupina oko Majstora od Zadobarja još u prvoj polovini XVI. stoljeća odražavaju izrazito srednjovjekovna likovna i ikonografska obilježja, a njihova jednostavna likovna sredstva pokazuju djelovanje domaće radionice putujućih majstora koji na ovo područje dolaze iz Hrvatskog primorja. Za razliku od *Njemačko-rimskog brevijara*, ove zidne slike namijenjene su sasvim drugačijoj publici, seljačkom staležu koji živi na frankapanskim posjedima. U odnosu između ovih spomenika možemo primijetiti veliki raspon u umjetničkim ostvarenjima koja nastaju pod frankapanskim pokroviteljstvom u prvoj polovini XVI. stoljeća, od luksuznog brevijara namijenjenog elitnim slojevima društva do skupine zidnih slika u crkvama i kapelama frankapanskih kontinentalnih posjeda, koje domaći majstori slikaju za domaću publiku.

Umjetnička oprema župne crkve sv. Martina u Obervellachu (slov. Zgornja Bela; hrv. Gornji Beljak), u Koruškoj, obuhvaća i povezuje oba ova usmjerenja u umjetničkom pokroviteljstvu frankapanske obitelji.²⁹ Naselje Obervellach

Sl. 6 Grbovi Kršte Frankapana i Apolonije Lang na poledini Frankapanskog oltara (*Der Frangipani-Altar*), 1520., Obervellach, župna crkva sv. Martina, preuzeto iz: Ivan Jurković, »O grbovima u molitvenicima koje su 1518. u Veneciji dali tiskati Krsto Frankapan sa suprugom Apolonijom Lang i 1560. u Padovi Katarina Frankapan, supruga Nikole Zrinskog Sigetskog«, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 35 (2017.), str. 70.

nalazi se podno dvorca Falkenstein na posjedu koji je pripadao Apoloniji Lang, supruzi Krste I. Frankapana, a dobila ga je od cara Maksimilijana I. Habsburškog prilikom udaje za prvog supruga, tirolskog velikaša Julijana Lodrona, 1503. godine.³⁰ U župnoj crkvi sv. Martina u Obervellachu nalazi se oltarni triptih poznat po kolokvijalnom nazivu *Frankapanski oltar* (*Der Frangipani-Altar*).³¹ Slike triptiha

27 Usp. isto, str. 61-62.

28 Usp. isto.

29 Pozornost na zidnu sliku s likom sv. Kristofora na pročelju župne crkve u Obervellachu skrenuo mi je kolega Ivan Jurković na znanstvenom skupu *Frankapansko naslijeđe: pet stoljeća Njemačko-rimskog brevijara*, koji je povod ovom članku. Podatak se odlično uklopio u moju temu pa sam nastavila istraživanje. Planirani posjet i terensko istraživanje crkve bilo je onemogućeno pandemijom koronavirusa u travnju 2020. Dugujem veliku zahvalnost kolegi Ivanu Jurkoviću na ovom podatku, kao i na materijalima koje mi je ustupio.

30 Godine 1510. Apolonija Lang ostala je udovica. Usp. Marija Šercer, »Žene Frankapanke«, u: *Modruški zbornik*, 4/5 (2011.), str. 21-81 (54).

31 Usp. Ivan Jurković, »O grbovima u molitvenicima«, 2017., str. 68.

(dovršenoga 1520.) izradio je nizozemski slikar Jan van Scorel,³² po narudžbi salzburškog nadbiskupa, kardinala i savjetnika svetorimskih careva Mateja Langa, i sestre mu Apolonije sa suprugom Krstom I. Frankapanom.³³

Triptih se sastoji od prizora Svetoga rodbinstva u središnjem polju i likova sv. Kristofora s lijeve i sv. Apolonije s desne strane, svetačkih zaštitnika pokrovitelja oltara, Krste I. Frankapana i njegove supruge Apolonije Lang. Na poledini središnje slike triptiha nalaze se grbovi bračnog para Krste I. Frankapana i Apolonije Lang, slični grbovima na zidnim slikama u župnoj crkvi Rođenja Marijina u Sveticama i u *Njemačko-rimskom brevijaru* (sl. 6).

Frankapanski oltar nalazi se uz čeonu zid sjeverne kapele crkve, smješten unutar masivnog baroknog okvira, tako da se ovi grbovi na poledini ne mogu vidjeti.³⁴ Crno-bijela fotografija objavljena je na mrežnim stranicama RKD-a – Nizozemskog instituta za povijest umjetnosti u Den Haagu (RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis).³⁵

Prvi je znanstveno opisao i atribuirao oltar u Obervellachu austrijski povjesničar i arhivist August von Jaksch 1890. godine.³⁶ Njemački povjesničar umjetnosti Henry Thode objavio

je 1895. godine presliku grba u svom povijesnom romanu *Der Ring des Frangipani*.³⁷ U domaćoj literaturi o *Frankapanskom oltaru* i grbovima na poledini prvi je pisao Emilij Laszowski.³⁸

Jan van Scorel (Schoorl, 1495. – Utrecht, 1562.) bio je nizozemski slikar koji je imao važnu ulogu u uvođenju elemenata talijanske renesanse u nizozemsko i flamansko slikarstvo. Talijanski način slikanja usvojio je tijekom boravka u Italiji od 1518. do 1524. godine. Nakon povratka u Nizozemsku 1524. godine smjestio se u Utrechtu gdje započinje uspješnu karijeru kao slikar i učitelj.³⁹ U svojim ranim dvadesetim godinama Jan van Scorel počeo je putovati po Europi. U Veneciji se spominje 1518. – 1522. godine. Preko Austrije vjerojatno putuje za Nürnberg, a na tom putovanju zaustavlja se u Obervellachu, gdje slika *Frankapanski oltar*, koji se smatra njegovim prvim reprezentativnom djelom.⁴⁰

Zanimljivo je pitanje zbog čega su naručitelji *Frankapanskog oltara*, Apolonija Lang, njezin brat Matej Lang i suprug Krsto I. Frankapan, odabrali baš Jana van Scorela, mladog nizozemskog slikara koji je u Italiju došao učiti o renesansnom slikarstvu, kao izvršitelja njihove narudžbe.

32 Usp. Markus Santner, *Bild versus Substanz: Die Restaurierung mittelalterlicher Wandmalerei im Spannungsfeld Zwischen Theorie und Praxis* (1850-1970). *Entwicklungslinie in Karnten und Österreich*, Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2016., str. 72.

33 Usp. isto, str. 68. Za drugačiju interpretaciju (i dataciju) narudžbe triptiha, usp. prilog Ivana Jurkovića u ovom zborniku.

34 Usp. isto.

35 Usp. isto; <https://rkd.nl/nl/explore/images/27458> [pristupljeno 21. travnja 2023.]

36 Usp. August von Jaksch, »Die Scorel'sche Altartafel zu Obervellach und ihre Stifter«, u: *Neue Carinthia: Zeitschrift für Geschichte, Voks- und Altherthumskunde Kärntens*, I (1890.) 2, str. 81-94.

37 Usp. Henry Thode, *Der Ring des Frangipani: ein Erlebnis*, Frankfurt am Main: Verlag von Heinrich Keller, 1895.; hrvatsko izdanje: *Frankapanov prsten: doživljaj*, prev. Ivo Horvat, Zagreb: Hrvatsko izdavačko bibliografsko društvo, 1944. [Rijeka: Matica hrvatska, Tiskara Rijeka, 1992.]

38 Usp. Emilij Laszowski, »Frankopanske uspomene u Obervellachu«, u: *Svijet: ilustrirani tjednik*, 5, (1930.) 18, str. 466.

39 Usp. Rudolf Herman Fuchs, *Dutch Painting*, London: Thames and Hudson, 1978., str. 20.

40 Usp. <https://rkd.nl/en/explore/artists/71591> [pristupljeno 15. travnja 2020.]

Krsto Frankapan bio je od 1514. do 1519. godine zatočen u Veneciji. Zarobljen je kao zapovjednik njemačkih četa cara Maksimilijana I., koji je 1513. godine započeo rat s Mletačkom Republikom radi osvajanja Furlanije.⁴¹ Jan van Scorel spominje se u Veneciji od 1518. do 1522. godine, a Apolonija Lang pridružuje se supruhu 1517. godine,⁴² pa je moguće da su se sreli u Veneciji i dogovorili narudžbu, koju je slikar izvršio nekoliko godina poslije, na putovanju iz Venecije prema Nürnbergu.

Središnji prizor *Frankapanskog oltara*, s prikazom Svetoga rodbinstva (sl. 7), predstavljen je na način žanrovski proširenih obiteljskih prizora nizozemskog slikarstva i ne pokazuje još izrazita obilježja utjecaja talijanskog renesansnog slikarstva po čemu će Jan van Scorel poslije postati poznat. Likovi Svete obitelji smješteni su na lijevoj strani, dok im s desne strane prilaze ostali likovi, među kojima se ističu dvije žene s djecom u naručju. U naborima koji padaju po tlu na lijevoj strani još se može primijetiti slikanje lomljenih nabora tipičnih za nizozemsko slikarstvo xv. stoljeća. Pokrivala za glavu žena također imaju sjevernjačka obilježja. Na način nizozemskog slikarstva slikana je i arhitektura i pejzaž u pozadini, kao i nebo sa slikovitim oblacima.

Motiv sv. Kristofora s lijeve strane odgovara uobičajenoj ikonografiji ovog lika, s prikazom krupnog muškarca, koji nosi malog Isusa na lijevom ramenu, a desnom rukom oslanja se na veliku prolisalu granu. Lik sv. Apolonije s desne strane slikan je s otvorenom knjigom u lijevoj ruci i velikim kliještima, atributom ove svete, u desnoj ruci. Kapa na glavi svete

odgovara sjevernjačkoj modi pokrivala za glavu, kao i na likovima žena na središnjem prizoru. U slikanju planinskog pejzaža u pozadini svetačkih likova na bočnim poljima triptiha može se prepoznati prisutnost talijanskog utjecaja, za razliku od uobičajenih ravničarskih pejzaža nizozemskog krajolika i slikarstva.

Nešto ranije od dovršetka narudžbe oltara u Obervellachu 1520. godine, bračni par Apolonija Lang i Krsto I. Frankapan naručuju izradu *Njemačko-rimskog brevijara* 1518. godine.⁴³ Na početku (fol. 16v/B8v) i kraju (fol. 600v/468v) *Brevijara* nalazi se grafika s prikazom krunjenja Marijina u prisutnosti Krste I. Frankapana i Apolonije Lang.⁴⁴ Za razliku od *Frankapanskog oltara*, gdje su prikazani svetački zaštitnici supružnika, na grafici u *Njemačko-rimskom brevijaru* prikazani su supružnici osobno, bez aureola, u svjetovnoj odjeći. Apolonija Lang odjevena je u široku haljinu, s nakitom oko vrata, dok je Krsto I. Frankapan u vojničkom oklopu, naoružan mačem, s ostrugama na čizmama, a vojničku kacigu ukrašenu perjanicom iz poštovanja je skinuo s glave i nalazi se na tlu ispred njega (sl. 8).

Sve ove narudžbe potječu iz vremena zatočenja Krste I. Frankapana u Veneciji, pa možemo pretpostaviti da predstavljaju neku vrstu zaloga supružnika za Krstino oslobođanje. S obzirom na Krstino zatočenje, ovim narudžbama vjerojatno je upravljala Apolonija Lang, uz pomoć svog brata Mateja Langa, visokopozicioniranog salzburškog nadbiskupa, kardinala i savjetnika

43 Usp. Ivan Jurković, »O grbovima u molitvenicima«, 2017., str. 61.

44 Usp. Marija Šercer, »Žene Frankopanke«, 2011., str. 59. Usp. također: prilog Irene Galić Bešker u ovom zborniku; Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapani: otišak sudbine. Ilustracije molitvene knjige u zlatno doba mletačkoga tiskarstva*, Zagreb: FF press, 2019., str. 85-87, 129.

41 Usp. Marija Šercer, »Žene Frankopanke«, 2011., str. 54-55.

42 Usp. isto, str. 55.

Sl. 7 Jan van Scorel, *Frankapanski oltar (Der Frangipani-Altar)*, cjelina, Obervellach, župna crkva sv. Martina (snimio Danko Šourek)

svetorimskih careva. Neki autori smatraju da je na središnjem polju *Frankapanskog oltara*, na prizoru Svetoga rodbinstva, prikazana obitelj Lang, Apolonija Lang i njezinih sedmero braće i sestara,⁴⁵ iako u ikonografiji prizora nema prepoznatljivih elemenata za potvrdu ove pretpostavke.

45 Usp. Marija Šerčer, »Žene Frankopanke«, 2011., str. 60.

S obzirom na to da oltar nastaje u vrijeme Krstina zatočenja u Veneciji, kao залог supružnika za njegovo oslobađanje, možemo pretpostaviti da odabir ikonografske teme Svetoga rodbinstva predstavlja neku vrstu društvene propagande koju provodi Apolonija Lang da bi skrenula pozornost društvenih krugova kojima pripadaju na položaj njezina supruga.

Sl. 8 Giovanni Andrea Vavassore, *Krsto Frankapan i Apolonija Lang* – detalj drvoreza *Krunidba Bogorodice u Njemačko-rimskom brevijaru* (1518.)

Iz vremena zatočenja Krste I. Frankapana u Veneciji sačuvala su se tri prikaza koja možemo povezati s njegovim likom, portret Krste I. Frankapana u *Njemačko-rimskom brevijaru*, prikaz sv. Kristofora na *Frankapanskom oltaru* i zidna slika s likom sv. Kristofora na južnoj fasadi crkve u Obervellachu. Učestalo prikazivanje Krstina lika vjerojatno pokazuje da se radi o osmišljenoj promidžbenoj akciji upozoravanja na njegov teški položaj, pri čemu je svakako važno prikazivanje Krste I. Frankapana u *Njemačko-rimskom brevijaru* kao hrabrog naoružanog ratnika u oklopu, ali istovremeno poniznog pred Bogorodičnim likom.

Na južnoj fasadi kora župne crkve sv. Martina u Obervellachu nalazi se zidna slika s likom sv. Kristofora, datirana oko 1515. – 1520.

godine (sl. 9).⁴⁶ Prikazivanje sv. Kristofora na južnoj fasadi crkve bilo je rašireno i uobičajeno u srednjem vijeku jer se vjerovalo u apotropejske moći prikaza ovog sveca koji je štitio od nenadane smrti onoga tko ga je toga dana ugledao.

U kontekstu prikaza likova sv. Kristofora i sv. Apolonije na oltarnom triptihu koji je izradio Jan van Scorel u istoj crkvi, kao svetačkih zaštitnika supružnika Krste I. Frankapana i Apolonije Lang, prikaz sv. Kristofora na pročelju crkve u Obervellachu vjerojatno je također u vezi s pokroviteljstvom ovog bračnog para, blizak i po vremenu nastanka. Zidna slika s likom sv. Kristofora u Obervellachu po likovnim svojstvima može se povezati sa skupinom zidnih slika

⁴⁶ Usp. https://de.wikipedia.org/wiki/Pfarrkirche_Obervellach [pristupljeno 7. travnja 2020.]

Sl. 9 Obervellach, župna crkva sv. Martina, zidna slika s prikazom sv. Kristofora na južnom pročelju (snimio: Danko Šourek)

oko Majstora od Zadobarja i njegove radionice, koje smo prije povezali s pokroviteljstvom frankapanske obitelji. Jednaka su jednostavna likovna sredstva, izrazita stilizacija i ograničena upotreba zemljanih boja među kojima prevladavaju crvena, žuta i zelena, kao obilježja djelovanja kasnosrednjovjekovne radionice koja smo prepoznali na zidnim slikama ove skupine. Jednako kao na prikazu sv. Kristofora na *Frankapanskom*

oltaru u unutrašnjosti crkve, svetac na pročelju prikazan je u skladu s uobičajenom ikonografijom, kao krupni muškarac, duge kose i brade, koji bosim nogama korača kroz vodu. Na desnom ramenu nosi malog Isusa, a lijevom rukom oslanja se na veliku prolistalu granu.

U skupini zidnih slika oko Majstora od Zadobarja u Hrvatskoj, sv. Kristofor prikazan je na južnom pročelju proštenjske kapele sv. Marije Snježne u Volavju, a pokraj njega nalazi se i vrlo oštećeni prikaz sv. Jurja. Prizor s likom sv. Kristofora u Volavju uništen je u gornjem dijelu zbog probijanja baroknog prozora (sl. 10).⁴⁷ Vide se samo bose noge u donjem dijelu, s jednakom ružičastom bojom inkarnata kao u Obervellachu i sjenčanjem u nijansama ružičaste boje. U odnosu na skupinu zidnih slika oko Majstora od Zadobarja u Hrvatskoj, prizor sa sv. Kristoforom u Obervellachu pokazuje dočertanija stilska obilježja, s preciznijim slikanjem kontura i sjenčanjem, pa ga zbog toga vjerojatno možemo smatrati radom vodećeg majstora i jednim od ranijih primjera djelovanja ove radionice.

Djelovanje radionice Majstora od Zadobarja na području Hrvatske povezali smo sa skupinom zidnih slika na području Slovenije, koje se pripisuju djelovanju »hrvatskih slikara«, a rasprostiru se na području od Ljubljane do Bele krajine.⁴⁸ Zidna slika s likom sv. Kristofora u Obervellachu pokazuje da se djelovanje ove putujuće radionice proteže i do Koruške.

Na *Frankapanskom oltaru* i zidnoj slici s likom sv. Kristofora u župnoj crkvi sv. Martina u Obervellachu nalazimo dva umjetnička ostvarenja nastala vjerojatno pod pokroviteljstvom

47 Usp. Rosana Ratkovčić, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo*, 2014., str. 229-231.

48 Usp. Janez Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, 2001., str. 31.

Sl. 10 Volavje, proštenjarska crkva sv. Marije Snježne, fragmentarno sačuvana zidna slika s prikazom sv. Kristofora (fototeka IPU, Zagreb; snimio Jovan Kliska)

bračnog para Apolonije Lang i Krste I. Frankapana oko 1520. godine, čiji autori pripadaju različitim kulturnim i umjetničkim sredinama i mogli bismo reći da su namijenjeni publici različitih društvenih slojeva. Slike *Frankapanskoga oltara* (dovršen 1520.) izradio je Jan van Scorel, nizozemski slikar pod utjecajem talijanske renesanse, kojim je ovo prvo reprezentativno djelo, a znatniji ugled steći će nakon povratka u Nizozemsku 1524. godine. Ova narudžba u skladu je s ukusom i umjetničkim zahtjevima društvene elite toga vremena, kao i *Njemačko-rimski brevijar*, koji također

nastaje pod zajedničkim pokroviteljstvom bračnog para Apolonije Lang i Krste I. Frankapana 1518. godine. S druge strane zidna slika s likom sv. Kristofora na pročelju crkve u Obervellachu, koju vjerojatno također možemo datirati oko 1520. godine, rad je velike i zaposlene slikarske radionice, koja na kraju srednjeg vijeka oslikava crkve na velikom području od Hrvatskog primorja do Koruške, a njihovi radovi namijenjeni su seoskom staležu na frankapanskim feudalnim posjedima.

Djelovanje Majstora od Zadobarja i njegove radionice oko dvadeset je godina kasnije od predstavljene zgušnjene aktivnosti u narudžbama Apolonije Lang i Krste I. Frankapana. Možemo pretpostaviti da je prikaz sv. Kristofora na fasadi u Obervellachu jedan od pr-

vih radova ove radionice po narudžbi frankapanske obitelji, da bi ista radionica u sljedećim godinama nastavila djelovati na posjedima Frankapana u kontinentalnoj Hrvatskoj.

SUMMARY

Master of Zadobarje and Christopher I Frankapan

The paper discusses a group of wall paintings in Croatia related to the chapel of St Anthony in Zadobarje, which houses the most complete preserved cycle of the group painted by an unknown master eponymously named Master of Zadobarje. Given the presence of Glagolitic inscriptions in Zadobarje and the Frankapan coat of arms on the wall paintings in Svetice, the author associates the wall paintings of this group with the activities of a workshop originating from the Croatian Littoral, active on the Frankapan family estates in inland Croatia. The said group of wall paintings is connected to the *Deutsch-römisches Brevier*, commissioned by Apollonia Lang and Christopher I Frankapan in 1518, through the presence of the same Frankapan coat of arms as the one depicted on the wall paintings in Svetice. The relations between these artworks indicate two directions in the artistic and patronage interests of the Frankapan family: on the one hand, a visually ambitious edition intended for the social elite, and on the other, more modest wall paintings intended for their feudal subjects. Both interests can be detected in artwork preserved in the parish church of St Martin in Obervellach, on the estate of Apollonia Lang. Inside the church is the *Frankapan (Frangipani) altarpiece*, a triptych painted by Dutch painter Jan van Scorel, one of the artists who introduced the influences of the Italian Renaissance into Dutch painting. The southern façade of the church features a wall painting of St Christopher that can be associated with the group around the Master of Zadobarje, which probably represents one of the earliest achievements of this workshop on the Frankapan estates. It can be assumed that other members of the Frankapan family continued their patronage

of this workshop and their production of wall paintings in churches situated on their estates in inland Croatia.

KEYWORDS: Master of Zadobarje, church of St Mary in Svetice, *Deutsch-römisches Brevier*, *Frangipani altarpiece*, Jan van Scorel, parish church of St Martin in Obervellach, Christopher I Frankapan (Frangipani), Apollonia Lang

*Frankapani Modruški i put od Senja do Zagreba u
izvještajima ferrarskih ambasadora na dvoru kralja
Matije Korvina 1486. i 1487. godine**

Luka Špoljarić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

luka.spoljaric@ffzg.unizg.hr

DOI <https://www.doi.org/10.17234/9789533792262.06>

SAŽETAK

Osamdesete godine XV. stoljeća svjedočile su povratku Frankapana Modruških u milost kralja Matije Korvina zahvaljujući braku mladog kneza Bernardina s Luisom Marzano Aragonskom, sestričnom ugarske kraljice Beatrice Aragonske. Ovaj rad svraća pozornost na jednu dobro poznatu epizodu koja je proizašla iz toga aragonsko-hunjadskog saveza, a u kojoj su Frankapani igrali važnu ulogu: izbor maloljetnog sina ferrarskog vojvode, Ippolita d'Estea, za ostrogonskog nadbiskupa i njegov dolazak u kraljevstvo. U radu se na temelju dosad većim dijelom neobjavljenih izvještaja ferrarskih ambasadora u Ugarskoj prikazuje život i privilegirani položaj koji su Frankapani Modruški tih godina uživali na ugarskom dvoru, uloga koju su igrali u dolasku mladog nadbiskupa, kao i iskustvo putovanja koje su talijanski ambasadori i uglednici imali na putu od Senja do Zagreba i dalje prema ugarskom dvoru.

KLJUČNE RIJEČI: Frankapani Modruški, Matija Korvin, Hrvatska, Ferrara, renesansna diplomacija

Posljednjih godina svoje tridesetdvogodišnje vladavine ugarski kralj Matija Korvin (1458. –1490.) bio je na vrhuncu moći. Nakon što je 1481. godine umro osmanski sultan Mehmed II., Matija je s njegovim manje ratobornim sinom Bajazidom II. ubrzo sklopio primirje, a 1482. godine krenuo je u obračun s carem Fridrikom Habsburškim, osvojivši Beč 1485. godine te Bečko Novo Mjesto dvije godine poslije. S uspostavljenim primirjem na granicama s Osmanlijama i osvajanjem matičnih zemalja poniženog cara Fridrika, Matija je uživao nikad veći prestiž u kršćanskom svijetu. Taj prestiž bio je potkrijepljen i renesansnim kulturnim programom. Iako su talijanski i domaći humanisti i umjetnici Korvinov dvor pohodili i na početku njegove vladavine, sad su počeli pristizati u nikad većem broju. Na dvoru nikad nije bilo ni ovoliko poslanika, stalnih ambasadora i drugih uglednika iz Italije i ostalih dijelova kršćanskog svijeta koji su izvještavali o njegovu renesansnom sjaju. Važnu ulogu u transformaciji dvorskog života, širenju renesansne umjetnosti i književnosti i posredovanju s talijanskim ambasadorima igrala je Matijina supruga, kraljica Beatrica Aragonska, kći napuljskog kralja Ferrantea, koja je na dvor kroz godine dozvala čitav niz svojih talijanskih rođaka i ostalih familijara. Matijina je vlast možda u to vrijeme bila tek prividno stabilna – tih godina neuspješno je pokušavao osigurati kraljevstvo svojem nezakonitom sinu Ivanu – i možda se sustav dobrim dijelom urušio vrlo brzo

po njegovoj smrti u travnju 1490., ali to nikako nije bilo očito i svim suvremenicima.¹

Kako se prvi put detaljno razlaže u ovom radu, među stalnim članovima dvora tih godina renesansnog sjaja bili su i najmoćniji hrvatski velikaši, Frankapani Modruški, i to nakon što su petnaest godina proveli marginalizirani, na udaru kraljevih centralizacijskih mjera i osmanskih provala, u nekim

* Istraživanje o izvještajima ferrarskih ambasadora u Ugarskoj na kojem se temelji ovaj rad započelo je još 2018. i 2019. godine u Državnom arhivu u Modeni i na skupu *Frankapansko naslijeđe: pet stoljeća Njemačko-rimskoga brevijara* predstavljeni su prvi rezultati. Ipak, zbog situacije uzrokovane pandemijom COVID-19 istraživanje je dovršeno tek u lipnju 2022. godine, u okviru projekta Hrvatske zaklade za znanost *Moderne europske diplomacije i istočnojadranski prostor* (IP-2019-04-7244). U međuvremenu su izašla dva rada mađarskih povjesničara koji također obrađuju iste izvještaje: Hajnalka Kuffart, Tibor Neumann, »Olyan szép kísérete lesz, mint kevés úrnak Itáliában: Az esztergomi érseki udvartartás szervezése 1486/87 folyamán«, u: *Történelmi Szemle A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének folyóirata*, LXIII (2021.), 3, str. 323-382; Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti sul viaggio verso il Regno d'Ungheria (1486)«, u: *Verbum – Analecta Neolatina*, XXIII (2022.), 2, str. 289-327. Ti se inače vrlo vrijedni radovi ne bave toliko izvještajima u kontekstu hrvatske povijesti, što je tema ovog rada, a i izdanje Hajnalke Kuffart doista jedinstvenog, a zbog izbljudjele tinte iznimno teško čitljivog izvještaja Giovannija Marije Parentija sadrži više pogrešaka u prijepisu i interpretaciji dijela koji se tiče Hrvatske, a koje se ovdje ispravljaju. Na kraju, preostaje mi zahvaliti Ireni Bratičević, Francesci Mariji Gabrielli i Ivanu Jurkoviću, kao i urednicima zbornika, na pomnom čitanju rada i raznim korisnim opažanjima.

1 O vladavini Matije Korvina i Beatrice Aragonskoj postoji ogromna literatura, no vidi András Kubinyi, *Matthias Rex*, Budimpešta: Balassi kiadó, 2008.; Péter Farbaky et al. (ur.), *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court, 1458 – 1490*, Budimpešta: Budapest History Museum, 2008.; Borislav Grgin, *Počeci rasapa: kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb: Ibis grafika, 2002.; Davor Salihović, *Definition, Extent, and Administration of the Hungarian Frontier toward the Ottoman Empire in the Reign of King Matthias Corvinus, 1458 – 1490*, doktorski rad, University of Cambridge, 2020.; Alberto Berzeviczy, *Beatrice d'Aragona*, Milano: Edizioni Corbaccio, 1931.; Borislav Grgin, »Kraljica Beatrica Aragonska i ugarsko-hrvatsko-napuljski odnosi u posljednjoj četvrtini 15. stoljeća«, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 52 (2020.), 3, str. 189-201.

fazama nastupajući protiv Matije i kao otvoreni buntovnici. U njihovu povratku u kraljevu milost ključnu je ulogu igrala kraljica Beatrica. Bernardin je po pokojnoj majci, Isotti d'Este, bio nećak ferrarskog vojvode, supruga Beatricine sestre Eleonore, Ercolea d'Estea, a 1476., nakon godina političkog kalkuliranja, otac Stjepan osigurao mu je brak s Beatricinom i Eleonorinom sestričnom, Luisom Marzano Aragonskom. Trebalo je doduše proći još nekoliko godina kako bi odnosi zatoplili i kako bi napokon došlo do pomirenja između kralja Matije i Frankapana Modruških, no dugoročno gledano, Bernardinova ženidba za Luisu bila je prekretnica. Frankapani Modruški tim su brakom postali dijelom aragonske dinastičke mreže koja ih je povezivala ne samo s napuljskim i ugarskim dvorom nego i s ferrarskim (s kojim su još i otprije bili rodbinski povezani), ali i drugim manjim dvorovima, poput pesarskog Sforzà ili onim u Novom hercega Vlatka Kosače. Istovremeno, njihovi su se posjedi, s Modrušom kao stolnim mjestom, protezali cestom koja je vodila od Senja do Zagreba, ključnom trasom kojom se odvijala komunikacija između ugarskog i talijanskih dvorova. Modruš je tako, pokazat će se u ovom radu, postao redovito svratište brojnim poslanicima, ambasadorima i uglednicima koji su tih godina cirkulirali između Italije i ugarskog dvora, a dok bi njih ondje obično dočekivali službenici kneza Bernardina, on je sa suprugom i djecom većinu vremena provodio na ugarskom dvoru ili u kraljevskoj vojsci.²

O privilegiranom statusu koji su Bernardin Frankapan Modruški i njegova obitelj uživali tih godina zbog svojih rodbinskih veza, kao i o važnosti njihovih posjeda najbolje svjedoče događaji koji su uslijedili 1486. i 1487. godine, po smrti Beatricina brata, kardinala i ostrogonskog nadbiskupa Giovannija Aragonskog, koji je nadbiskupijom upravljao još od 1480. godine. Kako bi zadržala aragonski utjecaj u kraljevstvu, Beatrica je tražila Matiju da to mjesto ponovno prepusti članu njezine obitelji, čemu Matija, koji sam nije imao ni približno razgranatu obitelj kao Aragonci, nije bio nasklon. Međutim, kako Ferrante nije imao drugih sinova koje je bio predodredio za crkvenu službu, Beatrica je uspjela nagovoriti Matiju da za nadbiskupa imenuje njihova sedmogodišnjeg nećaka, trećerodenog sina njezine starije sestre Eleonore i ferrarskog vojvode Ercolea d'Estea. Ubrzo nakon što su u prosincu 1485. u Ferrari primili vijesti o smrti kardinala Giovannija i Beatricinom i Matijinom planu da ga Ippolito naslijedi, započeli su tako pregovori koje su sljedećih mjeseci vodili ferrarski ambasadori na ugarskom dvoru. Ti su pregovori na kraju uspješno završili Ippolitovim potvrđivanjem za nadbiskupa i, nakon nekoliko odgoda, njegovim konačnim dolaskom u Ugarsku u ljeto 1487. godine.

Izvještaji koje su ferrarski ambasadori slali s puta i s ugarskog dvora, kao i izvještaji koje su u Ferraru slali nadbiskup i njegova pratnja čuvaju se u Arhivu obitelji Este, danas

2 Za novi pogled na odnose Frankapana Modruških i kraljevskog dvora 1470-ih godina vidi Luka Špoljarić, »Žov partenopejskih princeza: Kosače i Frankapani u bračnim pregovorima s napuljskim kraljem Ferranteom«, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 52 (2020.), 3, str. 121-188. O Bernardinu Frankapanu, posebno njegovu

kasnijem životu za vrijeme vladavine Jagelovića vidi Bernardin Frankapan Modruški, *Oratio pro Croatia – Govor za Hrvatsku*, prir. Ivan Jurković i Violetta Moretti, Zagreb: Školska knjiga, 2022., str. 16-64; Milan Kruhek, »Bernardin Frankopan krčki, senjski i modruški knez – posljednji modruški Europejac hrvatskoga srednjovjekovlja, 1453. – 1529.«, u: *Modruški zbornik*, 3 (2009.), str. 187-235.

u Državnom arhivu u Modeni, većim dijelom, no ne isključivo, u seriji *Carteggio degli Ambasciatori*, podseriji *Ungheria*,³ od čega su tek manji dio objavili Iván Nagy i Albert Nyáry u trećem svesku *Magyar diplomacziak emlékek: Mátyás király korából*.⁴ Ti izvještaji donose jedinstvena svjedočanstva o političkim prilikama u Ugarskom Kraljevstvu i zbivanjima na ugarskom dvoru i uglednicima koji su ondje boravili. Na osnovi tih izvještaja, ali i drugih manje ili više poznatih izvora, ovaj rad donosi novi pogled na jedno zaokruženo razdoblje života Bernardina Frankapana Modruškog i njegove obitelji, kao i na iskustvo putovanja cestom od Senja preko Modruša do Zagreba, koja je u ovom razdoblju bila ključna komunikacijska linija ugarskog dvora.

Ferrarski ambasadori i Frankapani Modruški na ugarskom dvoru

Ugarsko-ferrarske pregovore o izboru mladoga Ippolita d'Estea za ostrogonskog nadbiskupa vodio je ferrarski ambasador Bartolomeo Bresciani koji je u Budim stigao krajem

siječnja 1486. godine. Iz Budima je poslao ukupno devet pisama – pri čemu je posebno osjetljive informacije često pisao u šifri – a u njima je prvenstveno raspravljao o problemima i zaprekama koje je trebalo riješiti kako bi Ippolito doista bio potvrđen za nadbiskupa.⁵ Ippolito su njegovi roditelji već bili predodredili za crkvenu karijeru i već je bio stekao čast apostolskog protonotara, no problem je bio u njegovoj mladoj dobi: u ožujku 1486., kad je Bresciani boravio u Budimu, Ippolito je navršio tek sedam godina. Papa Inocent VIII. (1484. – 1492.) dječaka nije smatrao primjerenim kandidatom za takvu čast, a i, za razliku od svojeg prethodnika Siksta IV. (1471. – 1484.), inače nije bio sklon aragonskoj dinastiji. Probleme je na kuriji stvarao i milanski kardinal Ascanio Sforza, nećak milanskog vojvode i nekoć bliski suradnik pokojnog Giovannija Aragonskog, koji je bogatu ostrogonsku nadbiskupiju htio osigurati za sebe, poslavši čak s tim ciljem u Ugarsku i vlastitog poslanika. Na kraju, u Budimu se čekala i suglasnost kralja Ferrantea jer je Beatrica htjela provjeriti ima li njezin otac kojeg drugog kandidata u vidu. Kad je naposljetku i njihov otac iz Napulja javio u Budim da se slaže s izborom, moglo se krenuti dalje s planom, o čemu je 8. ožujka radosno pisala i Beatrica sestrini u Ferraru.⁶

Osim što je zajedno s ugarskim kraljevskim parom morao osujetiti planove pape Inocenta i kardinala Sforze, Bresciani je nastojao i svojim izvještajima uvjeriti još neodlučnu majku vojvotkinju Eleonoru da će njezin maloljetni sin biti izvršno primljen u dalekoj Ugarskoj. U tu

3 Archivio di Stato di Modena, Archivio segreto Estense (dalje: ASM, ASE), Cancelleria ducale, Carteggio degli Ambasciatori (dalje: Ambasciatori), Ungheria, b. 1 i 2. Prvi sačuvani izvještaji ferrarskih ambasadora u Ugarskoj potječu iz vremena Rata za Ferraru (1482. – 1484.), kad je ambasador Nicolò Sadoletto imao zadatak nagovoriti kralja Matiju da se uključi u rat na strani Ferrare i Napulja protiv Venecije. (Što su ferrarski ambasadori imali reći o Frankapanima tih godina, raspravit ću u posebnom radu.) Doduše, prva dva sveščića *bušte* sadrže ustvari privatna pisma koja su vojvotkinji Eleonori slali Alfonso Corella i Cola de Pedemonte, familijari Giovannija Aragonskog, za vrijeme njegove diplomatske misije u Ugarskoj 1479. – 1480. godine, kada je i dobio ostrogonsku nadbiskupiju na upravu (iako tada još ne i nadbiskupsku čast).

4 Iván Nagy, Albert Nyáry (prir.), *Magyar diplomacziak emlékek: Mátyás király korából*, sv. 3, Budimpešta: Magyar Tudományos Akadémia, 1877. (dalje MDE 3). Vidi također: Enrica Guerra (prir.), *Il Carteggio tra Beatrice d'Aragona e gli Estensi (1476 – 1508)*, Rim: Aracne editrice, 2010.

5 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 7 (Bartolomeo Bresciano).

6 Alberto Berzeviczy, *Beatrice d'Aragona*, 1931., str. 172-175; Enrica Guerra, *Il Carteggio*, str. 48-53 (dok. 20).

svrhu poslužila mu je anegdota u kojoj su uz kraljicu glavnu ulogu igrali upravo Frankapani Modruški. Naime, Bresciani otkriva kako su te zimske mjesece knez Bernardin Frankapan i kneginja Luisa Marzano d'Aragona zajedno sa svojom djecom boravili na dvoru kao gosti kraljice. (To nam potvrđuje i sam Bernardin u svojem pismu vojvotkinji Eleonori, o kojem će uskoro biti više riječi, gdje spominje kako su često jeli za kraljevskim stolom.) Bresciani piše 5. ožujka 1486. kako je tijekom njegova boravka na dvoru jedan od sinova Bernardina i Luise – koji je tada, naglašava se, imao sedam godina – bio toliko teško obolio da je bio na rubu smrti. Prema Brescianiju, kraljicu Beatricu dječakova je bolest pogodila čak i teže nego njegove roditelje i sama ga je odlučila njegovati: svakim ga je danom njegove bolesti posjećivala i inzistirala je da mu jedino ona iz svojih ruku da jelo, a u dva je navrata dječaka posjetio osobno i sam kralj. Bresciani je, otvoreno piše, ovu anegdotu prepričao Eleonori kako bi joj dokazao da će se njezina mlađa sestra o svome nećaku brinuti kao da je njezin vlastiti sin.⁷ Naravno, s obzirom na kontekst, možemo se pitati u kojoj je mjeri život Bernardinova i

Luisina sina bio ugrožen, a u kojoj je mjeri riječ bila o predstavi koju je kraljica izrežirala u suradnji sa svojom sestričnom Luisom kako bi uvjerila sestru da joj pošalje sina. No ta epizoda jasno svjedoči o bliskosti koju su Bernardin i njegova obitelj uživali s kraljem i kraljicom tih godina.

Osim toga, Bresciani nam ovdje otkriva iznimno važne podatke za rekonstrukciju rodoslovlja Frankapana Modruških. Sada se napokon može utvrditi kako su Bernardin i Luisa imali šestero djece, trojicu sinova i tri kćeri, pri čemu Bresciani kao prvorazredni svjedok – koji je tih mjeseci na dvoru bio u redovitom kontaktu ne samo s kraljem i kraljicom nego i s Frankapanima – otkriva kako im se do početka 1486. godine rodilo četvero, trojica sinova i jedna kći. Trojicu sinova nije teško odrediti: bili su to, kako ih Bernardin sam u svojim poveljama niže, vrlo vjerojatno po starosti, Matija, Kristofor (u kasnijoj hrvatskoj tradiciji poznatiji kao Krsto) te Ferenat.⁸ Djeca su imena vjerojatno dobila po svojim kumovima. Matija je dobio ime po kralju Matiji, a budući da bi upravo on morao biti već spomenuti sedmogodišnji sin koji je teško obolio za Brescianijeva boravka na dvoru i kojeg je kraljica osobno njegovala i kralj posjetio, sada znamo da se rodio 1479. godine. Neimenovana kći pak može biti jedino Beatrica jer će ona krajem 1496. ili početkom 1497. godine biti dovoljno odrasla da svojem suprugu Ivanu Korvinu rodi kćer Elizabetu. S obzirom na to da se Matija Frankapan, sada znamo, rodio 1479. godine, Beatrica bi morala biti ili njegova blizanka ili, što je vjerojatnije, Bernardinovo

7 Vidi ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 7 (Bartolomeo Bresciano), fol. 12r (5. ožujka 1486.): »Questa serenissima ragina non ha figlioli, come sa vestra signoria, non viti mai una madama essere più amorevole a' figlioli de epsa. El conte Bernardino, che è qui apreso la ragina, et la dona sua ha 4 figlioli, tri maschi et una femena. Uno de' diti figlioli è stato amalato parechi zorni. Sua maestà ne ha habuto tanto affano che né 'l padre né la madre non haveva la mitade. Imo è stato per morire. Sua maestà non voleva che nesuno ge dasesse da manzare, solo lei de sua mane. Et quando la ge handava, la faceva più camino che non n'è dale stantie de vestra signoria insina in castello, et con tante amorevoleze et piasevoleze che la ge faceva che mi me ne stupiva. Ancora el re per due fiате l'è stato a visitare quello puto in persona, quale pole essere de sete anni. Dico questo che dela ragina ne fazo bon konzeto perché quando el ge sarà don Hipolito ale mane la el tegnerà como fiolo et amaralo cordialmente.«

8 Vidi Lajos Thallóczy, Samu Barabás (prir.), *Codex diplomaticus Comitum de Frangepanibus*, sv. 2, Budimpešta: Magyar Tudományos Akadémia, 1910. – 1913. (dalje: CDCF), str. 220-222 (dok. 211), 275-277 (dok. 271), 316-318 (dok. 308).

i Luisino najstarije dijete rođeno već u godini nakon sklapanja braka, dakle krajem 1477. ili početkom 1478. godine. Druga dva sina koja spominje Bresciani morala su se roditi nakon 1480. godine. Kristofor – sudeći po poretku u Bernardinovima poveljama, drugorođeni sin – dobio je ime, kako uvjerljivo pretpostavlja Ivan Jurković, po Kristoforu Stojkoviću, kojeg je papa imenovao modruškim biskupom u svibnju 1480. On bi dakle bio rođen 1482. ili 1483. godine, što dodatno potvrđuje i Marino Sanudo koji 1514. spominje kako je tada imao 32 godine.⁹ Trećerođeni Ferenat – sudeći prema Bernardinovima poveljama, najmlađi sin, koji je očito dobio ime po Luisinu stricu, napuljskom kralju Ferranteu – bio bi rođen oko 1484. ili 1485. godine i imao bi tek godinu ili dvije u vrijeme kad je Bresciani boravio na ugarskom dvoru.

9 O Kristoforu Stojkoviću vidi Nella Lanza, »Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku«, u: *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 48 (2010.), str. 9-45 (26-30). Čini se da Bernardinov izbor kuma i imena za svojeg drugog sina također nije bio bez političkog značenja. Naime, smrt utjecajnog modruškog biskupa Nikole Kotoranina, dugogodišnjeg suradnika Frankapana Modruških blisko povezanog s papom Sikstom IV. i njegovom obitelji, do koje je došlo u Rimu u svibnju 1480., dovela je do prijedora između papinske kurije i kralja Matije oko izbora njegova nasljednika: papa je, na nagovor svojeg nećaka, kardinala Giuliana della Roverea, za novoga biskupa imenovao kardinalova familijara, Dubrovčanina Kristofora Stojkovića, dok je kralj Matija, pozivajući se na svoje pravo patronata, imenovao dominikanca bliskog ugarskom dvoru, Antuna Zadrana. Spor je potrajao do proljeća 1482. godine kad je Antun izborio papinu potvrdu i privremenu pobjedu, a napokon je riješen tek u ljeto 1483. godine, po Antunovoj smrti, kad ga je naslijedio Kristofor Stojković, što je na molbu svojega tasta, napuljskog kralja Ferrantea, napokon prihvatio i kralj Matija. Tek nakon toga Stojković se pridružuje Frankapanima Modruškim na ugarskom dvoru, gdje vrlo brzo i sam stječe naklonost kraljice Beatrice. Bernardin bi, dakle, izborom kuma drugome sinu, rođenom u vrijeme ili neposredno nakon razrješenja spora, vrlo jasno dao do znanja na čijoj je strani. Koliko je Stojković bio blizak Bernardinu svjedoči i Brescianijev nasljednik, Cesare Valentini, koji je u ljeto 1486. Stojkovića nazvao »njegovim biskupom« (vidi bilj. 23 u ovom prilogu).

Vrijedi se ovdje osvrnuti i na preostalu djecu Bernardina i Luise. Znakovita je, naime, činjenica da Bresciani u ožujku 1486. spominje tek jednu kćer. To navodi na zaključak da su najranije, i to možda krajem upravo te iste godine, Bernardin i Luisa dobili drugu kćer Mariju Magdalenu – kojoj su dali ime prema svetici iznimno popularnoj na napuljskom dvoru – jer su je već 1489. godine, kad je po svemu sudeći imala dvije-tri godine, zaručili za kraljeva rođaka Mátyása Pongráca Dengelegija.¹⁰ Budući da se Marija Magdalena više ne spominje nakon 1489. godine i da nemamo nikakvu potvrdu da se taj brak doista i sklopio, moguće je kako je ona ustvari umrla još u mladosti 1490-ih. Što se pak tiče treće kćeri, Ižote – nazvane po baki, Bernardinovoj majci, Isotti d'Este – ona je vjerojatno bila rođena oko 1489. godine jer ju je u siječnju 1492. Bernardin zaručio za Lászla Egervarskog, sina istoimenog hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog bana, također kad je vjerojatno imala dvije-tri godine.¹¹ Takve zaruke, kao i druga mimoilaženja kanonskih pravila o sklapanju braka, nisu bile nimalo neuobičajene u tom razdoblju kad su dinastički politički interesi diktirali izbor supružnika i ovi slučajevi jasno pokazuju kako su i Frankapani Modruški pratili taj trend.¹²

10 CDCF, sv. 2, str. 188-191 (dok. 181). O izboru imena vidi Luka Špoljarić, »Zov partenopejskih princeza«, 2020., str. 156 (bilj. 108).

11 CDCF, sv. 2, str. 199-201 (dok. 191).

12 Kao jedan suvremeni primjer, koji je Frankapanima Modruškima mogao poslužiti i kao uzor, treba istaknuti slučaj kad je napuljski kralj Ferrante 1474. godine zaručio svoju dvogodišnju kćer Lucreziju za Guidobalda, dvogodišnjeg sina Federica da Montefeltra; vidi Cecil H. Clough, »Federico da Montefeltro and the Kings of Naples: A Study in Fifteenth-Century Survival«, u: *Renaissance Studies* 6 (1992.), 2, str. 113-172 (137-138). Za više o bračnim savezima 15. stoljeća, s

Nije poznato kad je točno Bernardinova supruga Luisa umrla, no to je vjerojatno bilo nedugo nakon lipnja 1489. kad je upravo ona, a ne Bernardin, sklopila ugovor o zarukama kćeri Marije Magdalene za Mátyása Pongráca jer se, za razliku od sklapanja zaruka Marije Magdalene u čemu je vodila glavnu riječ, niti ne spominje 1492. godine u ugovoru o Ižotinim zarukama. Četvrta i posljednja Bernardinova kći, Veronika, koju je mnogo kasnije udao za svojeg familijara Grgura Štefkovića, bila je, sudeći po kasnoj udaji te napose po statusu supruga, izvanbračna kći koju je dobio nakon Luisine smrti.¹³

Brescianijevi izvještaji pružaju dodatne informacije i o tome kako su Bernardin i Luisa vrlo revno nastojali još čvršće uključiti svoju djecu u mrežu dinastičkih veza vladarskih obitelji. Ambasador tako otkriva kako ga je Bernardin tijekom njihovih razgovora mogao da piše vojvodi Ercoleu da traži kralja i

kraljicu da jedno njegovo dijete dobije mjesto u Ostrogonu u kućanstvu mladog kardinala. Bresciani je njegovu želju vojvodi i prenio, a Cesare Valentini, ferrarski ambasador koji je stigao u Ugarsku krajem srpnja kako bi zamijenio Brescianija, taj je zahtjev i isposlovao.¹⁴ Naime, već je početkom kolovoza, odmah po Valentinijevu dolasku, odlučeno kako će se u budućem kućanstvu mladog nadbiskupa pored devetorice drugih dječaka iz najuglednijih ugarskih obitelji naći i Bernardinov najstariji sin, Matija Frankapan Modruški.¹⁵ Bernardin je, kad je ta odluka bila obznanjena, već bio otputovao za Modruš, no Luisa je sama razgovarala s Valentinijem o tom pitanju i molila ga da zahvali vojvodi, što je on i učinio.¹⁶ Ovaj izvještaj pokazuje da se, u tim rijetkim trenucima kad je susrećemo u povijesnim izvorima, Luisa pokazuje kao gotovo jednako kopravan partner svomu suprugu,¹⁷ na sličan

raznim primjerima, vidi Luka Špoljarić, »Zov partenopejskih princeza«, 2020.

13 Među Bernardinovim sinovima u historiografiji katkad se spominje i nedovoljno istraženi Ivan Frankapan, koji je ostvario respektabilnu crkvenu karijeru u Francuskoj, postavši biskupom i služeći čak i kao poslanik francuskog kralja na osmanjskom dvoru. Ipak, Marino Sanudo spominje kako je taj Ivan Frankapan bio »sin kneza Andrije, brata kneza Bernardina, oca kneza Kristofora«; vidi [Marino Sanudo,] *I diarii di Marino Sanuto: MCCCCXCVI-MDXXXIII*, tom. XLI, prir. Federico Stefani, Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi, Venezia: Visentini, 1894., str. 119. Ivanov otac Andrija nije bio Bernardinov brat, kako ga naziva Sanudo, nego rođak, Andrija (II.), drugorođeni sin Jurja (II.) Cetinskog. Kao prilog biografiji Ivana Frankapana, ovdje vrijedi spomenuti još i to kako je vjerojatno upravo on odigrao ključnu ulogu u tome da je *Opustošena Hrvatska* Šimuna Kožićića Benje vrlo rano doživjela francuski prijevod, na čije postojanje je svratio pozornost Bratislav Lučin; vidi Bratislav Lučin, »Prilozi tekstu i recepciji Kožićićeva govora *De Coruatiae desolatione*«, u: *Fluminensia*, 24 (2012.), str. 77-107 (83-89). Lučin je skrenuo pažnju na teme govora koje su mogle naići na odobravanje u francuskoj publici, no vjerojatno je nastao kao posljedica Ivanove želje da pridonese borbi obitelji za opstankom.

14 Vidi ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 10 (Cesare Valentini), fol. 18v (4. kolovoza 1486.): »Alla parte dela excusatione per el signor conte Bernardino per el caso accaduto a Bartholomeo Brexiano ho facto remaner satisfacto la regina et ancho ho operato con la maestà sua che epso conte haverà un loco presso don Hipolyto per uno suo figliolo, secundo havea richiesto ad vostra signoria.«

15 Za popis mladih plemića koji su postali dijelom nadbiskupova kućanstva vidi Hajnalka Kuffart, Tibor Neumann, »Olyan szép kísérete lesz«, 2021., str. 375.

16 Vidi ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 10 (Dispacci di Cesare Valentini), fol. 23v (10. kolovoza 1486.): »La signoria dela magnifica madona Aloyse se recomanda a vostra signoria per mille volte e rengratiala del scrivere e de l'opra facta per me per el loco dato al figlio suo presso el signor don Hipolyto.« Objavljeno u MDE, sv. 3, str. 159-162 (dok. 106), str. 161.

17 Uz razgovore s Valentinijem 1486. i sklapanje zaruka Marije Magdalene 1489. godine, Luisa se pojavljuje kao protagonistica i u Bernardinovoj darovnici za Martina Oštreherića iz 1481. godine; vidi CDCF, sv. 2, str. 160-161 (dok. 158).

[illegible]

Sl. 1 Vlastoručno pismo Bernardina Frankapana vojvotkinji Eleonori Aragonskoj, ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 8 (Dispacci di Bernardino Frangipani), fol. 1r (snimio Luka Špoljarič)

način kako se Beatrica prikazivala u odnosu na svojega supruga.¹⁸

Ipak nije sve ovih mjeseci teklo bez problema po Bernardina i Luisu i njihove planove. Kad se u travnju 1486. ambasador Bresciani bio vraćao iz Ugarske put Ferrare, zaštitu na putu prema Senju trebao mu je upravo osigurati knez Bernardin. Bernardin je taj zadatak povjerio trojici svojih familijara – ne znamo točno kojima – ali Brescianiju su se prije polaska iz Budima pridružili i neki drugi, pobliže nepoznati ljudi. Na putu, kad su već bili u Slavoniji, pred samim Zagrebom, Bernardinovi su familijari odmaknuli malo naprijed, a ti su ljudi Brescianija opljačkali i ukrali mu 4000 dukata koje je on kriomice, bez znanja kneza Bernardina i njegovih familijara te bez dopuštenja kraljevskog para, nosio sa sobom u Ferraru. Bio je to velik skandal, a izazvao je ljutnju ne samo kralja nego i kraljice, koja je na razne načine nastojala uvjeriti sestru kako je njezino kraljevstvo sigurno. Ljutnju na svojoj koži nije osjetio ambasador Bresciani, nego knez Bernardin, kojem nije preostalo ništa drugo nego da osobno piše u Ferraru. U dvama dosad nepoznatim pismima – koja se čuvaju među ferrarskim ambadorskim izvještajima iz Ugarske i koja se objavljuju u cijelosti kao Prilog 1a-b ovog rada – Bernardin je nastojao točno objasniti vojvodskom paru kako je došlo do toga neugodnog slučaja. Iako je vojvoda Ercole bio njegov poluujak, Bernardin je očito uživao bliži odnos sa sestrčinom svoje supruge, vojvotkinjom Eleonorom, kojoj je prvo poslao pismo, odmah po Brescianiju, i koju je podsjetio kako ga je toplo primila prilikom

Sl. 2 Pečat s četvorenim grbom kneza Bernardina Frankapana s vlastoručnog pisma vojvodi Ercoleu d'Esteu, ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 8 (Dispacci di Bernardino Frangipani), fol. 2v (snimio Luka Špoljarić)

njegova posljednjeg boravka u Ferrari, implicirajući ne samo da je ondje boravio više puta nego da je ondje bio i nedavno (sl. 1).¹⁹ U pismima Bernardin ističe da je Bresciani jahao s ljudima koji su ga opljačkali puna dva dana i da je sam trebao prepoznati njihove namjere. Dodaje kako u Slavoniji i Hrvatskoj trgovcima i drugim uglednicima ne prijetje nikakve opasnosti, u Hrvatskoj tek Turci, no kako bi Brescianiju osigurao veću pratnju, štoviše da bi ga osobno bio otpratio do Senja, da je znao da sa sobom ima 4000 dukata, ali da bi ga prije toga uvjerio da takav novac prijavi kralju i kraljici jer je time kršio zabranu iznošenja gotova novca iz kraljevstva. Naposljetku,

¹⁸ O Beatrici kao Matijinu partneru u vladanju vidi András Kubinyi, *Matthias Rex*, 2008., str. 138.

¹⁹ Bernardin je sasvim sigurno prošao kroz Ferraru u pratnji kraljice Beatrice 1476. godine kad je putovala na drugi dio svadbenih svečanosti u Ugarsku; vidi Luka Špoljarić, »Zov partenopejskih princeza«, 2020., str. 151 (bilj. 98). No način na koji je to sročio (»mo ultimatamente quando fui a Ferara«) ostavlja dojam da je Bernardin i poslije samostalno boravio u Ferrari, i to prilično nedavno.

Bernardin uvjerava vojvotkinju i vojvodu da će svoje familijare primjereno kazniti što u trenutku pljačke nisu bili uz Brescianija, no smatra da on zbog toga ne bi trebao snositi krivicu i moli ih da se založe za njega pred kraljem i kraljicom.

Ovdje se vrijedi na trenutak zaustaviti na Bernardinovu pismu upućenom vojvodi Ercoleu, čija važnost počiva ne samo na njegovu sadržaju, nego i na činjenici da donosi djelomično sačuvan Bernardinov pečat (sl. 2). Naime, nedavno je Ivan Jurković konačno razriješio genezu četvorenog grba Frankapana Modruških i Ozaljskih, koji su redovito koristili Bernardinova djeca i unučad – između ostaloga i kako bi ovjekovječili razne prestižne narudžbe, poput *Njemačko-rimskog brevijara* iz 1518. godine – a koji je godinama bunio istraživače.²⁰ Taj četvoreni grb sadrži frankapanske grbove u gornjim poljima – šestorokraku zviždu kao najstariji frankapanski grb, te lavove koji lome kruh kao grb koji je, zahvaljujući papinskom privilegiju, uveo Bernardinov djed, ban Nikola – dok u donjima ima tri ljiljana i štakasti križ. Odbacivši razna ranija nagađanja, Jurković je uvjerljivo pokazao kako je riječ ustvari o grbovima obitelji Este i Marzano, a pritom je pretpostavio da su te grbove u četvoreni grb Frankapana Modruških i Ozaljskih uveli Bernardinova i Luisina djeca nakon smrti Luisina brata, Giovana Battiste Marzana 1508., kako bi preko bake i majke istaknuli svoje veze s uglednim talijanskim dinastijama. Ipak, pečat s Bernardinova pisma vojvodi Ercoleu tjera

nas na novi zaključak o vremenu nastanka četvorenog grba i njegovu tvorcu. Naime, iako je pečat tek djelomično sačuvan, može se jasno vidjeti kako sadrži četvoreni grb koji u donjem desnom (heraldički gledano, lijevom) polju sadrži štakasti križ Marzana. Taj pečat očito donosi najraniji primjer četvorenog grba Frankapana Modruških i Ozaljskih, koji dakle nisu uvela Bernardinova djeca nego on sam. Čini se tek da postoji sitna razlika u Bernardinovu grbu u odnosu na onaj koji su koristila njegova djeca, jer se može nazrijeti da u njegovu iznad štakastog križa dolaze frankapanski lavovi, dok u grbovima njegove djece ovo polje sadrži šestorokraku zviždu. U svakom slučaju, Bernardinova je odluka da uvede grb supruge Luise u svoj vlastiti svakako bila motivirana željom da iskaže svoje dinastičke veze, ali je i simbolizirala već spomenutu gotovo partnersku ulogu koju je Luisa igrala u obiteljskim poslovima. Na kraju krajeva, taj četvoreni pečat nudi još jedno svjedočanstvo o brizi koju je Bernardin posvećivao oblikovanju vlastita imidža i imidža obitelji na kraljevskom dvoru u vrijeme njegova najvećeg renesansnog sjaja, o čemu će više riječi biti u epilogu ovoga rada.

Bernardin je zbog onog što se dogodilo Brescianiju možda neko vrijeme i bio u nemilosti kralja i kraljice, no nije pretrpio nikakvu štetu kod svojih rođaka u Ferrari. Početkom lipnja vojvoda je poslao Cesarea Valentinija kao svojeg novog ambasadora na ugarskom dvoru da pripremi stvari za, očekivalo se tada, skorašnji Ippolitov dolazak u Ugarsku. Valentini će se međutim u Ugarskoj zadržati više od godinu dana, sve do rujna 1487., i pritom poslati osamdesetak izvještaja u Ferraru. Jedan od prvih zadataka koje je Valentini dobio na polasku iz Ferrare bio je da obavijesti

20 Ivan Jurković, »O grbovima u molitvenicima koje su 1518. u Veneciji dali tiskati Krsto Frankapan sa suprugom Apolonijom Lang i 1560. u Padovi Katarina Frankapan, supruga Nikole Zrinskog Sigetskog«, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 35 (2017.), str. 61-84.

kralja i kraljicu kako Esteovi ne smatraju kneza Bernardina odgovornim za ono što se dogodilo Brescianiju te da to ne smatra ni sam Bresciani. Naloženo mu je pritom bilo da u njihovo ime preporuči kralju i kraljici neka Bernardina zadrže u milosti koju je i dotad uživao, a da se prije razgovora s njima konzultira oko svega s knezom Bernardinom te da to sve posluži kao odgovor na pisma koja je Bernardin poslao njima.²¹ Valentini je napokon stigao u Ugarsku pred kralja i kraljicu krajem srpnja, a u svojem je pismu poslanom iz Požuna 4. kolovoza izvijestio kako je uspješno izvršio vojvodine upute: ne samo da je osigurao mjesto za Bernardinova sina Matiju u Ippolitovu kućanstvu, nego je i uvjerio kralja i kraljicu da Bernardin ne treba snositi krivnju za to što se dogodilo Brescianiju.²²

Osim što je pomogao izgladiti odnos između kneza Bernardina i kraljevskog para, Valentini

je trebao dogovoriti i logistička pitanja oko Ippolitova skorašnjeg dolaska. Valentini je tako pisao kako su kralj i kraljica zadužili kneza Bernardina da, zajedno s modruškim biskupom Kristoforom i nekim drugim plemićima, dočeka Ippolita u Senju i osigura mu pratnju do dvora. A dok se kralj zajedno s dvorom uputio na pregovore s češkim kraljem Vladislavom i zatim nastavio put za Bečko Novo Mjesto, koje su u to vrijeme njegove trupe još uvijek držale pod opsadom, knez Bernardin i biskup Kristofor krenuli su, pisao je Valentini, za Modruš odakle će se lako spustiti do Senja kad se Ippolito i njegova pratnja ondje pojave.²³ Kao i Bresciani, i Valentini je tijekom tog cijelog vremena održavao redovite kontakte s knezom Bernardinom. U pismu poslanom sljedeći dan (4. kolovoza) – koje je, za razliku od većine ostalih diktiranih tajniku Giovanniju Mariji Parentiju, Valentini pisao vlastitom rukom – obavijestio je vojvodu Ercolea da mu je knez Bernardin u tajnosti kazao kako, kraljevim pričanjima usprkos, prihodi ostrogonske nadbiskupije ne premašuju 20000 dukata i kako je ključno postaviti vlastita čovjeka od povjerenja da brine o financijama. Kako to pismo ne bi došlo u ruke kraljevim pristašama i tako dovelo Bernardina u nezgodan položaj,

21 Vidi ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 9 (Istruzione per Ungheria a Cesare Valentini), fol. 6-7 (7. lipnja 1486.): »Et quanto sia per il caso intravenuto a Bartholamio Brixiano, il ne despiace che lo habi dato questa molestia nelo animo di le sue maestà, et haveria facto suo debito a comunicare la cosa cum quella, perché non gli haveria potuto intravenire incommodo alcuno se quando il consiglio di quelle tutavia l'ha parlato costumatamente, et per questo non se iudica che la via non sii sicura, perché quello che l'intravene fu per soa colpa per volere servire altri. Et perché intendemo che 'l magnifico signor conte Bernardino è data qualche imputatione di questa cosa immeritamente, havendo sua magnificentia facto il dovere se bene li suoi famigli havessino manchato, et de sua magnificentia Bartholamio se lauda grandemente, volemo che in nome nostro et cussi di la prefata nostra consorte ricommandati epso conte ale prefate maestà, pregandole che per questo non vogli haverli mal animo alcuno, anzi reternirlo in quella migliore gratia che solevano, et de ciò fatine ogni opera intendendovene prima cum epso conte sotto le lettere, che gli portareti de credenza, dicendoli havere in commissione da nui di favorirlo che supplirà in respondergli, per quanto lo ha scripto a la nostra illustrissima consorte et a nui.« Objavljeno, s nekoliko pogrešno pročitanih mjesta, u MDE, sv. 3, str. 101-108 (dok. 79, str. 107-108).

22 Vidi bilj. 14.

23 Vidi ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 10 (Cesare Valentini), fol. 11-13 (3. kolovoza 1486.), fol. 13r: »El signor conte Berardino col veschovo suo de Modrusio e monsignor Bernabò governatore del archiepiscopato de Strigonio e altri baroni e zintilhomini sono deputati ad venire ad Segnia ad levare et accompagnare el signor don Hipolyto e la comittiva sua. (...) In via gli provederano et haverano ad venire ala volta de Viena, perché a quello tempo sua maestà crede ritrovarsi li. Questo di de hoggi se parte el signor conte Berardino che va a Modrusio, adicioché se intende la venuta del signor don Hipolyto subito se possi transferire dove sarà; così lo episcopo sta per partirse per venire a Modrusio.«

jedino je taj dio pisma bio napisan u šifri (te je onda dešifriran na priloženoj cedulji u Ferrari).²⁴

Izvjestaji ferrarskih ambasadora Bartolomea Brescianija i Cesarea Valentinija otkrivaju kako su Bernardin i Luisa proveli gotovo cijelo razdoblje od zime 1485. – 1486. pa sve do ljeta 1487. godine kao dio kraljevskog dvora, pri čemu se Bernardin tek povremeno vraćao u Modruš. Obiteljskim imanjima u to vrijeme upravljali su njihovi familijari, s kojima su bili u redovnoj komunikaciji. To se vidi posebno dobro i iz dva već poznata izvora. Početkom veljače 1486. Bernardin je poveljom izdanom u Budimu svojem familijaru Ambrozu iz Bosiljeva dao sela Jaškovo i Zemenište na ozaljskom vlastelinstvu,²⁵ a upravo je iz Budima naložio i svojim glavnim familijarima, Martinu Oštreheriću i Ivanu Klinčiću, da popišu sve obveze kmetova modruškog vlastelinstva, što je dovelo i do sastavljanja Modruškog urbara 12. travnja 1486.²⁶ Čini se kako je upravo taj duži boravak na ugarskom dvoru, koji nam se otkriva iz izvještaja ferrarskih ambasadora, bio glavni razlog zbog kojeg je uopće i došlo do sastavljanja Modruškog urbara: kako je zajedno s cijelom obitelji provodio sve više vremena na dvoru, kao gost kraljice Beatrice, Modruški urbar trebao je – možda kao tek jedan u nizu danas izgubljenih urbara s njegovih vlastelinstava

– Bernardinu dati precizan uvid u prihode na koje je ondje mogao računati.

Bernardin Frankapan se nakon 4. kolovoza 1486. neko vrijeme više ne spominje u Valentinijevim izvještajima, što upućuje na to da je – za razliku od supruge Luise, koja je ostala uz kraljicu – doista otputovao zajedno s biskupom Kristoforom za Modruš kako bi ondje dočekao Ippolita. Međutim, kako je do studenog postalo jasno da se Ippolitov dolazak odgađa za iduću godinu, Bernardin se s biskupom Kristoforom vratio na sjever i pridružio kraljevskoj vojsci u opsadi Bečkog Novog Mjesta. Ondje ga nisu dočekale sretne vijesti. Bernardin je, čini se, iz Modruša uputio nova pisma za Ferraru, koja danas nisu sačuvana, no ako su ih ferrarski vojvoda i vojvotkinja i primili, nisu smatrali potrebnim na njih odgovoriti. Kad je Bernardin po povratku na dvor vidio da Francesco Cattivello, glasnik koji je nosio pisma između ferrarskog dvora i ambasadora Valentinija, u međuvremenu nije donio nikakav odgovor, toliko se razljutio da je Cattivella poslao k vragu (»ha dicto il diavolo al Cativello«). Opisujući tu neugodnu scenu u izvještaju pisanom 29. studenog iz Hainburga vojvodi i vojvotkinji, Valentini nije mogao sakriti svoje čuđenje što ne odgovaraju knezu Bernardinu, s obzirom na njegov ugled i skorašnji dolazak njihova sina.²⁷ Ako uzmemo u obzir da vojvoda i vojvotkinja nisu pismeno odgovorili ni na njegova sačuvana pisma, čini

24 Vidi ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 10 (Cesare Valentini), fol. 14-16 (4. kolovoza 1486.), fol. 16r: »Il conte Bernardino me ha dicto la intrata de Strigonio non passare vintemilia ducati et che supra tutto se operi de havere uno vestro supra tale intrate per ogni respecto, et de ciò non voria che io intendesse de lui.«

25 CDCF, sv. 2, str. 166-167 (dok. 164).

26 Radoslav Lopašić (priř.), *Hrvatski urbari*, sv. 1, Zagreb: JAZU, 1894., str. 20-81.

27 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 10 (Cesare Valentini), fol. 66r (29. studenog 1486.): »Il conte Bernardino se duole molto che le signorie vostre fanno si pocho conto de lui, che pur non se degnano rispondere ale lettere sue, et ha dicto il diavolo al Cativello, et in vero, madama mia, l'è pur homo da farve stima per ogni respecto, et più hora che mai per respecto del signor don Ipolito, pero mi maraviglio che le vostre signorie non li rispondano.« Objavljeno u MDE, sv. 3, str. 224-225 (dok. 138), str. 225.

se da privilegirani status koji su Bernardin i Luisa uživali zbog svojih rodbinskih veza ipak nije bio bez svojih ograničenja.

Ambasadorov kancelar o putovanju od Senja do Zagreba

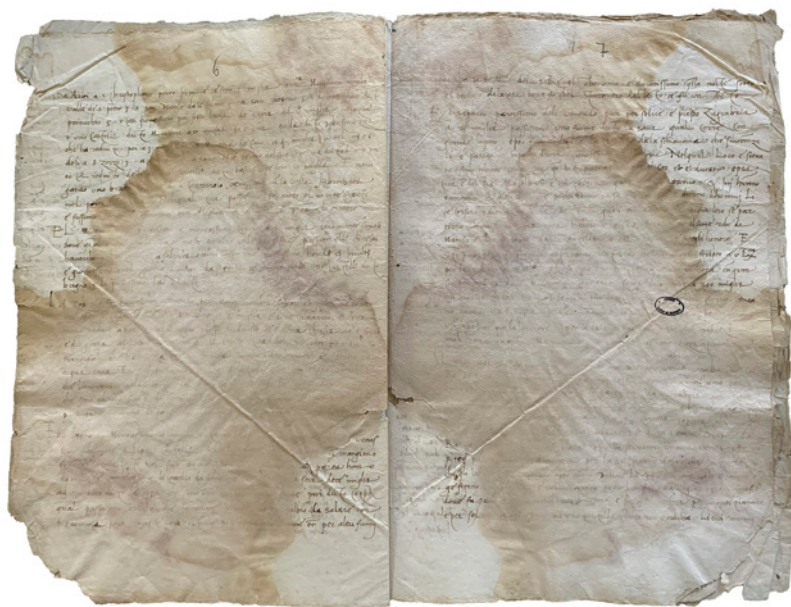
Kad je u lipnju 1486. ferrarski ambasador Cesare Valentini krenuo put Ugarske kako bi sve pripremio za – u to se vrijeme još smatralo, skorašnji – dolazak mladog Ippolita, u njegovoj pratnji nalazio se i kancelar Giovanni Maria Parenti. Parenti je bio modenski klerik, ali i pjesnik koji je uglavnom pisao na talijanskom jeziku: sastavio je biografiju sv. Geminijana, modenskog sveca zaštitnika, kao i stihovani dijalog u slavu modenskih dama (*Dialogo in commendazione delle donzelle modenesi*).²⁸ Kao ambasadorov kancelar, Parenti je imao zadatak Valentinijeve izvještaje prepisivati lijepom humanističkom rukom, iako bi ambasador osjetljivije izvještaje, koji su sadržavali i šifrirane dijelove, obično pisao vlastitom rukom. No osim što je izvršavao birokratske zadatke za ambasadora, Parenti je od Niccolò da Correggia, viteza, kondotjera i istaknutog literata na ferrarskom dvoru, dobio poseban zadatak: trebao je za vojvotkinju Eleonoru opisati cijeli put kojim je poslanstvo imalo proći od Venecije do ugarskog dvora.

Parenti je zadatak ozbiljno shvatio, detaljno prikazavši putovanje koje je njega i Valentinja vodilo od Venecije furlanskom, istarskom i kvarnerskom obalom do Senja, zatim kroz Hrvatsku i Slavoniju sve do Ippolitova budućeg sijela u Ostrogonu te ugarskog dvora u Požunu. Ondje je naposljetku 3. kolovoza 1486.

završio svoj izvještaj i poslao ga za Ferraru (sl. 3). Posrijedi je svojevrsni dnevnik puta koji je trebao zabrinutoj majci pobliže predočiti put u daleku zemlju, zemlju na samoj granici kršćanstva i turskog imperija, u koju se uskoro trebao uputiti njezin sedmogodišnji sin. Problem je što se radi o vlagom teško oštećenom sveščiću od dvanaest stranica koji se može pročitati isključivo na licu mjesta, u Državnom arhivu u Modeni, pod ultraljubičastim svjetlom, što čitanje određenih dijelova teksta čini posebnim izazovom. Mađarska povjesničarka Hajnalka Kuffart 2022. godine priredila je izdanje Parentijeva izvještaja, pažljivo kontekstualizirajući opis, posvećujući ipak više mjesta ugarskoj dionici puta. Ipak, ovdje se zbog iznimne važnosti toga izvora za hrvatsku povijest (ali i nekoliko problematičnih čitanja u Kuffartinu izdanju) u Prilogu 2 donosi novo izdanje dijela dnevnika koji opisuje put ferrarskog poslanstva kroz Hrvatsku i Slavoniju, od Senja do Zákánya na Dravi.

Iako je u fokusu ovoga rada dio Parentijeva dnevnika koji opisuje hrvatsku dionicu puta, vrijedi spomenuti kako Parenti donosi i zanimljive podatke o putovanju od Venecije, odakle su krenuli u zoru 13. lipnja, do Senja u koji su uplovili uvečer 19. lipnja. Parenti je, naime, iznimno detaljno – na pet i pol od dvanaest stranica izvještaja – opisao upravo taj dio puta. Saznajemo kako su on i Valentini putovali brodom, i to uz furlansku i istarsku obalu do Cresa, da bi zatim Osorskim kanalom skrenuli prema Novalji na Pagu te ploveći uz obale Raba i Krka napokon stigli do Senja. U tom dijelu dnevnika, koji najveći dio riječi troši na bilježenje udaljenosti između doslovno svih većih i manjih obalnih mjesta kraj kojih su prošli – izražene, kako sam Parenti naznačuje, u talijanskim miljama (koja iznosi otprilike 1,8

28 O Parentiju vidi Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 289-290.

Sl. 3 Stranice dnevnika Giovannija Marije Parentija na kojima se opisuje put kroz Hrvatsku, ASM, ASE, Ambasciatori, b. 1, fasc. 12 (Giovanni Maria Parenti), str. 6-7 (snimio Luka Špoljarić)

km) – Parenti je između ostalog preporučio vojvotkinji Eleonori da poslanstvo s Ippolitom pristane isključivo kod benediktinaca na Škoju sv. Nikole kod Poreča;²⁹ opisao pulsku Arenu i razne lokalne legende koje je ondje

29 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 12 (Giovanni Maria Parenti), str. 1-12 (3. kolovoza 1486.), str. 3: »giongessemo a Parenza bella cità, e visitassemo una bella chiesa dicta San Nicolò, dove habitano monachi de San Benedecto. E partendosi lo illustre e reverendo signor don Hipolyto da Venetia può quel giorno con bon vento capitarvi et alogiarli non tochando niuno di prenominati porti e cità. Epsò San Nicolò è s'un schoio lontan da Parentia uno quarto de miglio, qual schoio è pien da ogni canto de olive et è invero un bello loco. Epsi monachi dano a naviganti recapito del logiamento, tanto el resto l'homo porta cum lui. E perché da Venetia fin a Segna non se trova bon pan, fa bisogno fornire la mensa d'epso, de vino, carne e formagio dreto la rivera de Istria e ad un tertio miglior mercato.« Usp. Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 307.

čuo o gradu i okolici;³⁰ komentirao opasnost plovidbe Kvarnerom;³¹ a i spomenuo svoj kratki susret u Rabu s lokalnim liječnikom, zemljakom Andreom iz Modene.³²

30 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 12 (Giovanni Maria Parenti), str. 1-12 (3. kolovoza 1486.), str. 4: »E de li a Pola ce sono 5 miglia, cità bella de Venetiani, già de Greci, presso quale è uno palazo facto in modo de uno theatro che ha 366 fenestre e rotondo. Dicono quelli homini dev'esser stato habitato per Orlando, e in similitudine de una harena, come quella de Verona. Et ad uno miglio presso epso palazo gli è la forma de uno castello inhabitato con una via sotto terra, che va al dicto palazo quale hora è chiusa. E presso Pola s'un schoio al basso vedessemo homini squartati per mal oprar loro. De li a 3 miglia venessemo ad una punta d'uno monte dicto Branchorsa, dove feceron facto d'arme in bello navali insieme Greci, Venetiani e Zenovesi, e fu secundo el dir degli habitatori per voce de antiquitate grandissima strage.« Usp. Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 308. O interesima renesansnih putnika, humanista i umjetnika za antičku baštinu Pule vidi Jasenka Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule*, Zagreb: Školska knjiga, 2014.

31 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 12 (Giovanni Maria Parenti), str. 1-12 (3. kolovoza 1486.), str. 5: »Epsò Carnare è el più pericoloso golpho che sia dal Levante al Poncto, e non è così praticho marinare che non tema non havendo el vento al modo suo.« Usp. Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 309.

32 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 12 (Giovanni Maria Parenti), str. 1-12 (3. kolovoza 1486.), str. 5: »Ma dal isola ad una cità dicta Arbi ce sono 5 miglia. Ale la qual ge conducto uno medicho, subdito de vostra celsitudine, Modenese, cognato de Iacobo Faiano dicto maestro An[drea].« Usp. Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 308.

Ipak, dok o Istri i Kvarneru u ovom razdoblju saznajemo slične podatke i od brojnih hodočasnika koji su često putovali tom trasom na putu prema Svetoj Zemlji,³³ Parentijev je opis putovanja kroz Hrvatsku, cestom koja je vodila od Senja preko Modruša do Zagreba, jedinstven. Parentiju i Valentiniju trebala su četiri dana da prevale taj dio puta, a na njega su krenuli u srijedu 21. lipnja. O Senju Parenti nije imao ništa posebno reći, osim da je ambasador ondje bio primjereno ugošćen, no prolazeći kroz Vratnik prema Brinju, stekao je dojam kako se kreću gotovo pa kozjom stazom na kojoj kao da nema nikakvih drugih biljaka osim kadulje. O Brinju, koje je kralj oduzeo Anžu Frankapanu 1479. godine, Parenti također nije imao posebnih komentara, a koliko god mu je bio težak put od Senja do Brinja, ono što je slijedilo bilo je još teže. Kapela, ta grozna, stjenovita i šumovita planina, kakvoj nikad sličnu nije vidio, bila je očito vrhunac najteže dionice cijeloga puta za Ugarsku, a nju su mogli prijeći isključivo pješke. Parenti je mogao samo zahvaliti Bogu kad su napokon nakon četiri milje uspinjanja i četiri spuštanja stigli pred Modruš.

Dok o Senju i Brinju ne ostavlja konkretnih podataka, Parenti donosi nekoliko

dragocjenih informacija koje nam pružaju uvid u nepoznate aspekte života u Modrušu. Da je Modruš u to vrijeme doista bio najvažnije naselje Hrvatske, koje je doživjelo renesansu pod Bernardinom Frankapanom i njegovim ocem Stjepanom, potvrđuje i Parenti koji ga naziva ne samo »gradom kneza Bernardina« nego i »glavom Hrvatske« odnosno, glavnim ili središnjim gradom Hrvatske. Parenti k tomu bilježi i podatke o prostornom razmještaju modruškog naselja. Saznajemo tako kako je prvi lokalitet šireg modruškog područja s kojim su se putnici susretali po prelasku Kapele bila ustvari crkva sv. Franje, dosad u izvorima neposvjedočena crkva, za koju Parenti otkriva da se nalazila jednu milju pred samim gradskim naseljem, iz smjera Brinja, dakle s juga-jugozapada.³⁴ Saznajemo kako su kuće u samome gradu bile građene od čvrstih greda i pokrivene daskama, pri čemu se očito radilo o pohvalnom opisu ako uzmemo u obzir

34 U dijelu teksta koji opisuje udaljenost crkve sv. Franje od Modruša, Kuffart je u° *miglio* protumačila kao 8 *miglio*, što nikako ne može biti točno čitanje. Ne samo da se u° sasvim jasno razlikuje od drugih primjera broja 8 u izvještaju nego i 8 milja predstavlja gotovo cijelu udaljenost koju su Parenti i Valentinij prešli na putu od Brinja do Modruša. Ovdje pritom nije riječ ni o rimskom rednom broju (*quinto*), jer Parenti udaljenosti ne bilježi rednim brojevima, nego glavnim. Budući da je iz opisa jasno da se crkva nalazila na širem modruškom području i da je dolazak pred nju značio kraj mukotrpog puta preko Kapele, to u° ustvari treba razriješiti kao *uno*. Kuffart je u svom komentaru, vodeći se za hrvatskom historiografijom, identificirala tu crkvu sv. Franje kao u historiografiji već poznatu franjevačku crkvu sv. Duha. Ipak, ovdje je očito riječ o drugoj crkvi. Dok se crkva sv. Duha nalazila istočno od grada i bila je ustvari dio šireg gradskog naselja, crkva sv. Franje nalazila se prema Parentiju oko jedne talijanske milje, odnosno (ako uzmemo u obzir da je riječ o aproksimativnoj vrijednosti) 1,5 – 2,5 kilometra južno-jugozapadno od grada. Prema gosp. Zvonku Trdiću, predsjedniku Katedre Čakavskoga sabora Modruše, s obzirom na Parentijev opis puta, moglo bi se raditi o dosad neidentificiranom lokalitetu koji se nalazi na Malom Makovniku, gdje se, kako sugeriraju arhitektonski ostaci, narodna predaja i lokalna toponimija (*Popov prag*), nekad nalazila crkva.

Ime »An[****]«, koje se ne može do kraja pročitati u rukopisu zbog otrgnutog dijela lista, Kuffart je razriješila kao »Antonio«, no ispravno čitanje je »Andrea« jer Parenti ovdje spominje rapskog liječnika Andreu de Camera iz Modene. Za liječnika Andreu iz Modene vidi Meri Kunčić, »Rapski obrtnici, umjetnici i medicinski djelatnici te njihovi klijenti na Rabu u drugoj polovici 15. stoljeća«, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 31 (2013.), str. 77-126 (94. bilj. 57).

33 Vidi Krešimir Kužić, *Hrvatska obala u putopisima njemačkih hodočasnika XIV. do XVIII. št.: opora, vinorodna, kršćanska*, Split: Književni krug, 2013.; Sante Graciotti, *La Dalmazia e l'Adriatico dei pellegrini 'veneziani' in Terrasanta (secoli XIV-XVI)*, Venecija: La Musa Tallia, 2014.

što je imao reći o sljedećim postajama puta. Parenti je, čini se, s ambasadorom bio smješten u Tržanu jer otkriva kako je u toj »neosvojivoj utvrđi« vidio i izvor vode i turske zarobljenike kako rade na popravcima te kako s njezina vrha puca pogled sve do rijeke Une, koja je predstavljala granicu prema Turcima. Parenti ističe kako je ambasador u Modrušu bio izvrsno primljen i kako ga se pogostilo dobrim kruhom, jaretinom, paklarama i vinom.

Sljedeća usputna postaja na putu prema sjeveru bila je Lipa. Trgovište Lipa (ne i utvrda) bilo je sve do 1479. godine u posjedu Martina Frankapana, da bi u dramatičnim zbivanjima po njegovoj smrti kao i Brinje palo pod kraljevsku vlast.³⁵ O samom mjestu Parenti nema previše dobroga reći. Spominje kako je ovdje kralj imao svoju mitnicu, no Lipu opisuje kao mjesto u kojem su ljudi preživljavali na pogači, dok se imućnijima smatralo one koji su imali kruha: razlika kako je Parenti doživio Lipu u odnosu na Modruš očita je. U Lipi nisu noćili, nego su se nabrzinu okrijepili, zamijenili teretne konje i krenuli dalje na sjever, gdje su nakon nekih deset milja, odnosno nešto manje od dvadesetak kilometara, došli do rijeke Kupe, koju su oprezno prešli na čamcima u obliku korita kakvi su bili tipični za krajeve u koje su došli. Parenti spominje kako se mjesto nazivalo po rijeci »Kupa«, no sudeći po trasi, prijedenoj udaljenosti i spomenu kraljevske mitnice, morala bi biti riječ o Dubovcu. Uz mitnicu Parenti spominje i dva gostinjca te ističe da su on i ambasador noć proveli pod trijemom dobre kuće, pri čemu im je drveni baldahin kreveta (*šparavero*) služio kao krov.

Idući dan, 24. lipnja, Valentini i Parenti krenuli su dalje na sjever. Putujući cijelo vrijeme kroz šumu, na kraju dana prešli su rijeku Savu i zatim, nakon još dvije milje, stigli u Zagreb. Parenti, oslanjajući se sasvim sigurno na lokalno znanje, Savu, rijeku »snažnog toka«, naziva granicom koja dijeli Hrvatsku od Slavonije, ostavljajući nam tako još jedno svjedočanstvo o procesu pomicanja shvaćanja hrvatsko-slavonske granice u XV. stoljeću s Kapele prema sjeveru.³⁶ Dok je Modruš za Parentija bio neosvojivi glavni grad Hrvatske, Zagreb je zbog njegova položaja nazvao »gotovo neosvojivim« sjedištem herceštva (*ducato*). Parenti spominje i Kaptol, odnosno »utvrdu« pod biskupskom vlašću »u kojoj žive kanonici i ostali svećenici«. Ovdje napominje kako je čuo da je, usprkos dobroj utvrđenosti, pljačkaška skupina od nekoliko tisuća Turaka prije nekoliko godina napala grad, no neuspješno. Naglašava, kao i drugdje, kako su u Zagrebu bili izvrsno primljeni od vlasti: dobili su dobar smještaj, a kaštelan i kaptol su ih počastili hranom i iskazali im čast. No Zagreb je za strane ambasadore očito služio kao granična točka ulaska u samu Ugarsku i ondje su Valentini i Parenti morali čekati da pred njih dođu pratnja i kočije. Čekali su dva i pol tjedna, ističe Parenti, tijekom kojih su cijelo vrijeme bili na oprezu, imajući na umu sudbinu koja je zadesila Brescianija tri mjeseca ranije. Pritom su postajali sve nervozniji jer su se već počele širiti glasine da Valentini poput svojeg prethodnika

35 O Lipi vidi Radoslav Lopašić, *Oko Kupe i Korane: mještapisne i povijesne crtice*, Zagreb: Matica hrvatska, 1895., str. 171-180.

36 To je registrirao još Vjekoslav Klaić, »Hrvatsko Kraljevstvo u XV. stoljeću i prvoj četvrti XVI. stoljeća«, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, VIII (1905.), 1, str. 129-147 (133). To pomicanje granice se odvijalo kao posljedica širenja frankapanske vlasti te s time povezanog širenja glagoljaškog svećenstva i doseljavanja plemenitog i neplemenitog stanovništva iz jezgre Hrvatskog Kraljevstva.

pri sebi ima velik novac, i to puno veći nego što je zaista imao. Štoviše, lokalni su ih ljudi već počeli ispitivati kad će krenuti dalje, nadajući se, smatra Parenti, da će ih opljačkati na putu. U Zagrebu su se naposljetku zadržali sve do 11. srpnja, kad su pred njih stigli kraljićini ljudi: jedan поближе nepoznati ugarski plemić – koji je, Parenti poslije opisuje, s njim pokušao razgovarati na komično lošem latinskom³⁷ – te kraljičin talijanski dvorjanin, kojeg je Hajnalka Kuffart identificirala kao Bernarda Monellija podrijetlom iz Creme u Lombardiji.³⁸ Prije polaska nabavili su i pokrivenu kočiju koju je upravitelj ostrogonjske crkve, Bernabò Brancia, bio poslao očekujući skorašnji dolazak svojeg brata Antonija Brancie, ambasadora napuljskog kralja Ferrantea, od čega naposljetku nije bilo ništa jer poslanik nije mogao prijeći Jadran zbog pojačanih aktivnosti turskih pirata u Jadranskome moru.³⁹

Ako izuzmemo dio o Zagrebu, Parentijev izvještaj o slavonskoj dionici puta, tj. od Zagreba do slavonsko-ugarske granice, prilično je

kratak. Nakon što su ubrzo po izlazu iz Zagreba prošli kraj mjesta gdje je opljačkan Bresciani, stigli su do Rakovca, koji je Parenti opisao kao utvrdu opasanu palisadama u kojoj su ih stanovnici dočekali s oružjem u rukama misleći da su Turci. Sljedeći dan putovali su cijelo vrijeme kroz šumu, predahnuli su u križevačkoj utvrdi, a prenoćili u »lijepom selu« Koprivnici. Ujutro su prošli kraj još dva neimenovana sela smještena »na prekrasnoj ravnici«, vjerojatno Sv. Petar (Peteranec) i Torčec, prešli Dravu, »rijeku koja dijeli Slavoniju od Ugarske«, i stigli do Zákány. Parenti ne piše ništa posebno o Zákányu, no nije nemoguće da je i njemu i Valentiniju bilo poznato kako je upravo ovdje tek nekoliko mjeseci prije, putujući iz suprotnog smjera, iz Ugarske prema Hrvatskoj, preminuo Ivan Frankapan Krčki, koji je cijeli život bio u izvrsnim odnosima s obitelji Este u čijoj je službi neko vrijeme proveo i njegov sin Nikola koji je stradao u brodolomu tek nekoliko mjeseci prije očeve smrti.⁴⁰

Iz kasnijih stranica dnevnika koje opisuju put kroz Ugarsku vrijedi svakako izdvojiti Parentijev opis Ippolitova budućeg sijela, Ostrogona, u koji su stigli 18. srpnja. Osim

37 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 12 (Giovanni Maria Parenti), str. 1-12 (3. kolovoza 1486.), str. 8: »E quel che se fece smentichare ogni pagura fu che quel barone che ce conducea veni a me dicendo »Canzelarie, habemus satis piscis de vivendo prope ad comedendum«. E per l'habito de Hungaria è de parlar per litteram cum li taliani. Fra l'altre eloquentie ne havea una quello barono dele excellentie parlando dela doctrina dela regina disse: »Per Deum, regina est vera sapientia mulier«. E volendo dire che la soa maestra gli era stata maestra dicea: »Fuit ad me regina meus discipulus«. Staria ben Italia se havesse una simil gramatica! In vero è però gran barono e molto lo adopra la regina a soi servitii.« Usp. Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 316-317.

38 Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 315, bilj. 202.

39 Upute koje je Bernabò Brancia primio u Napulju pri imenovanju za ambasadora u Ugarskoj objavio je Albert Berzeviczy (prir.), *Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia*, Budimpešta: Magyar Tudományos Akadémia, 1914., str. 89-100 (dok. 61).

40 O Ivanu (VII.) Frankapanu Krčkom vidi Petar Strčić, »Frankapan, Ivan VII ml. Krčki«, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6307> [pristupljeno 1. lipnja 2022.]. Za nove izvore o Ivanovu sinu Nikoli Frankapanu Krčkom i njegovoj karijeri u Ferrari vidi Luka Špoljarić, »Zov partenopejskih princeza«, 2020., str. 146 (bilj. 80). Iduće će godine Borso da Correggio, vođa poslanstva koje će u Ugarsku pratiti nadbiskupa Ippolita, primijetiti na prolasku kroz Brinje kako je to mjesto donedavno bilo u vlasti »jednog od braće pokojnog Nikole Senjskog«, referirajući se ovdje upravo na Nikolu, sina Ivana Frankapana Krčkog i bratića (ne brata) Anža Frankapana Brinjskog; vidi ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 8 (Borso da Correggio), fol. 1-2 (5. srpnja 1487.), fol. 1r: »Quello di venemo ad un loco lontano da Segna circa XV miglia dele nostre, che è chiamato Brigna et altre volte fo de uno fratello del quondam Nicolò da Signa dove alogiamo assay bene.«

kaštela, crkve i njezine bogate zbirke relikvija i liturgijskog posuđa, Parenti je posebno detaljno opisao ciklus portreta ugarskih kraljeva i kraljica koji se nalazio u kaštelu, a pod kojima su stajale jasno naznačene godine vladanja i nacionalno podrijetlo. Ciklus je tih portreta – koji je prema Antoniju Bonfiniju dao izraditi Ivan Vitez u vrijeme dok je bio ostrogonjski nadbiskup⁴¹ – započinjao s Atilom, kraljem Huna, i prikazom dolaska Huna sa stadima u Panonsku nizinu, što ne iznenađuje s obzirom na činjenicu da je Atila ugarskim humanistima bio jedan od najvažnijih nacionalnih heroja.⁴² Tjedan dana poslije, 24. srpnja, Valentini je s Parentijem u pratnji napokon doveden u okolicu Požuna, pred kralja i kraljicu, kojima su pokazali (nažalost, danas nesačuvane) portrete Ippolita i ostale djece Ercolea i Eleonore. Sljedećih desetak dana redovno su se sastajali s kraljem, koji je, kako je već kazano, 3. kolovoza otputovao na sastanak s češkim (i kasnijim ugarskim) kraljem Vladislavom Jagelovićem, dok je istovremeno Bernardina Frankapana i

Kristofora Stojkovića poslao za Senj kako bi ondje dočekali mladog Ippolita.

Iz Parentijeva dnevnika, ali i izvještaja Cesarea Valentinija pisanih iz Zagreba, postaje sasvim jasno da su obojica smatrali Hrvatsku, točnije cestu od Senja do Zagreba, najzahtjevnijom dionicom puta kojim je mladi nadbiskup trebao proći od Ferrare do ugarskog dvora i sjedišta svoje nadbiskupije. To je sasvim sigurno dijelom bilo zbog turske opasnosti. Vidjeli smo kako je još Bernardin Frankapan u svojim pismima poslanima u travnju uvjeravao ferrarski dvor kako opasnost u Hrvatskoj predstavljaju isključivo Turci. Jedini Turci koje je Parenti spomenuo u svojem dnevniku bili su Bernardinovi zatvorenici koji su obavljali popravke na Tržanu, ali istaknuo je pritom i blizinu turske granice na Uni. Ambasador Valentini u svojim je izvještajima iz Zagreba također upozoravao kako su ubrzo nakon njihova prolaska Turci doista i prešli Unu i počeli pljačkati modruški kraj. No napomenuo je pritom i to da se domaći ljudi oko toga nisu puno uzbuđivali jer je, kako su mu kazali, bila riječ o manjoj pljačkaškoj grupi, koja je brojala četiristotinjak konjanika, što pak nije kršilo primirje koje je bilo sklopljeno 1483. godine i o čijem je produženju, saznao je od firentinskih trgovaca pristiglih iz Ugarske, u tom trenutku turski poslanik pregovarao na ugarskom dvoru.⁴³ Ferrarski dvor pritom je bio vrlo dobro

41 Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, József Fögel et al. (prir.), Leipzig: Teubner, 1936. – 1941., sv. 4, str. 47.

42 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 12 (Giovanni Maria Parenti), str. 1-12 (3. kolovoza 1486.), str. 9-10: »L'habitatione del castello è bella e vedese da ciascuna fenestra circumcirca coline, pianure e lo Danubio, qual circuisse epsa forteza da dui canti. Ha giardino dentro, camere belle e molte, una gran sala dove sono depincti quanti duca e regi dominorno mai Hungaria, incomenzando ad Atila, Dei flagellum, et in che modo venerno primo le persone ad habitare Hungaria cum bovi, pecore et altri armenti. Fra l'altri regi ge ne è uno che nacque de una madama de casa Estense, illustrissima et celeberrima, el nome dela qual non me occorre a memoria. Fu regina facunda, prudente e de gran governo. Hano epsi regi sotto loro pedi scripto quanto visceno e la nation loro. È una gran maestà a vederli.« Vidi i Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 319-320.

43 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 10 (Cesare Valentini), fol. 4-5 (6. srpnja 1486.), fol. 4v: »Lo oratore del Turcho anchora se ritrova a Buda presso la maestà del re e venne cum circha venticinque cavalli, che è mancho assai de quello che intese a Segne, come de li etiam deddi adviso vestra celsitudine per una mia. Li Turchi che sono ale confine de Modrusio, cità del signor conte Bernardino, per questo intendo hano incomenciato da quindeci giorni in qua a fare una correria, quale però par non sia extimata molto qui. Né per questo dicono non intendersi esser rotta

upoznat s time koliko su razorne bile veće turske provale u Hrvatsku. Nicolò Sadoletto, ferrarski ambascador koji je u Ugarskoj boravio od 1482. do 1484. godine sa zadatkom da uvuče kralja Matiju u rat protiv Venecije, izvještavao je u kolovozu 1482. kako je skupina od 3000 Turaka tada provalila u Hrvatsku te tom prilikom zapalila Bernardinov Dubovac zajedno s njegovim stanovništvom, pri čemu je, nagađalo se, mogao stradati i glasnik koji se tada ondje zatekao.⁴⁴ Vjerojatno su upravo zbog Turaka ambascador Valentini i kancelar Parenti u svojim izvještajima naglašavali da će Bernardin Frankapan dočekati Ippolita u Senju i osigurati mu pratnju.⁴⁵

Drugi, još važniji razlog zašto su Valentini i Parenti smatrali Hrvatsku najzahtjevnijom dionicom puta bila je priroda hrvatskog terena i stanje ceste od Senja do Zagreba. Dok je Parenti u svojem dnevniku opisivao vojvotkinji visoke planine, šumovite nizine, i brze rijeke koje je ovdje trebalo prijeći, Valentini je iz Zagreba eksplicitno napomenuo vojvodskom paru da je cesta »najvećim dijelom jako loša«, i to toliko da će se mladog Ippolita na nekim

dijelovima morati nositi. Preporučio je stoga vojvodskom paru da za sina naprave laganu nosiljku u obliku korske stolice i pokojim kapitelom koji će ga štititi od granja.⁴⁶

O putovanju nadbiskupa Ippolita i svećaninima dočecima na putu kroz Hrvatsku

Nadbiskup Ippolito naposljetku ipak nije stigao u Ugarsku u jesen 1486. godine. Zbog njegove mlade dobi i boležljivosti put je odgođen za početak sljedećeg ljeta, tako da je na kraju iz Ferrare krenuo tek 19. lipnja 1487. Iako su u siječnju 1487. Valentini i kraljica u Beču raspravljali je li bolje da Ippolito dođe preko Senja ili pak preko Kopra – oko čega se tražilo i mišljenje kneza Bernardina, čiji se dolazak na dvor tada očekivao⁴⁷ – odluka je pala da se ipak ide preko

la tregua che hano cum la soa maestà del re, quando la correria non passa *hinc inde* quatrocento cavalli.«

44 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 3 (Nicolò Sadoletto), fol. 21-22 (17. kolovoza 1482.), fol. 21r: »Dubitemo assai che 'l cavallaro non sie incorso nele mane de Thurchi ad uno luoco chiamato Doboazo, che è del conte Bernardino tra Modruso et Zachabria, che li Turchi circa tre milia hano trascorso la Corbatia et facti grandissimi damni et menatosi multe anime christiane et questo Doboazo hano brusato cum le persone habitante, et se dice che li in quella hora et tempo era arivato uno cavallaro, el quale de necessità è brusato o portato via.«

45 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 12 (Giovanni Maria Parenti), str. 1-12 (3. kolovoza 1486.), str. 12: »A Segnia per incontrare el signor don Hipolyto gli sono desposto andare el signor conte Bernardino Frangipani, lo veschovo di Modrusio e altri baroni e zentilhomini.« Usp. Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 324.

46 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 10 (Cesare Valentini), fol. 6-7 (6. srpnja 1486.), fol. 6r: »E parlando io cum Francesco che 'l non seria se non bene che 'l fusse ordinato el modo che 'l signor don Hipolyto fusse portato da Segne insina a Zagabria per homini per esser la maggior parte dela via molto cativa. Me dice essersi ragiunato de farlo portare in barella. Laudaria che vostra signoria gli facesse fare una cathedra nela qual potesse stare a sedere e fusse sula forma de quelle de core cum qualche pocho capitello de sopra per respecto dele frasche e degli spini. Voria esser dicta cathedra più portatile e legiera che fusse possibile, acioché a portare bastasseno quatro homini per volta per che potesseno meglio e più presto caminare.«

47 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 3 (Beltrame Costabili: 1487), fol. 1rv: »Per la via che habia a tenere il signor don Hyppolito due ce ne sono che se possino fare: una de venire a capitare a Segnia, la qual se bon è secura per terra al venire in qua, tamen a venire insina a Segnia è piu longa et anche non se può dire se non più pericolosa per haverse a passare più mare; l'altra se è de venire a capitare in Capodhistria, qual via è più breve et assai mancho mare se haveria a passare, vero è che per terra se passa alquanto pocho s'uso quello dello imperatore e perché 'l signor conte Bernardino Frangipani lauda più questa via. La maestà della regina concorre anchor lei in quella opinione, dicendo che per quello pocho dubio che v'è degli inimici se potria far due cose: l'una, levare voce de voler venire a capitare a Segnia; l'altra se è de provederli de 200 o 300 armati a cavallo che acompagnasseno sua reverendissima signoria. Ma perché el signor conte Berardino dice che lo torà a condurre a salvamento per dicta via, la predicta maestà

Senja i Zagreba kako je isprva i bilo zamišljeno. Naposljetku je gotovo trećina ljudi iz nadbiskupove velike svite koja je brojala tridesetak ljudi s puta pisala vlastita pisma Ippolitovim zabrinutim roditeljima u Ferrari. To su prije svega bili Borso da Correggio, vođa poslanstva, Beltrame Costabili, apostolski protonotar i upravitelj ostrogonske nadbiskupije, te Bartolomeo Bresciani, koji je služio kao ambasador iz prethodne godine i bio upoznat s putom. No u Državnom arhivu u Modeni čuvaju se i pisma manje uglednih članova poslanstva od kojih su neki bili članovi nadbiskupove familije i kao takvi trebali ostati u Ugarskoj. Pisma koja su ljudi iz Ippolitove pratnje slali u Ferraru poslana su s glavnih postaja putovanja: iz Senja, Zagreba, Bečkog Novog Mjesta (gdje su došli predstaviti mladog nadbiskupa kralju i kraljici) i naposljetku iz Ostrogona, njihova konačnog odredišta.⁴⁸

Nadbiskup i njegova pratnja u Senj su stigli 27. lipnja, a 30. lipnja krenuli su prema Zagrebu. Iako je Bernardin Frankapan prema prvotnom planu trebao s modruškim biskupom Kristoforom Stojkovićem dočekati ferrarsko poslanstvo u Senju, njih su se dvojica još u studenom 1486. vratili na dvor. Za put od Senja do Zagreba nadbiskupu i njegovoj pratnji trebao je jedan dan više u odnosu na

Valentinija i Parentija jer su bili prisiljeni noćiti već u Lipi umjesto u Dubovcu, a nakon toga u Jastrebarskom, da bi u Zagreb stigli 4. srpnja.⁴⁹ Razlog tomu je bilo Ippolitovo narušeno zdravstveno stanje, uzrokovano velikim ljetnim vrućinama, jer usprkos činjenici da je cijelim putem veselo jahao – najzahtjevniji dio puta na muli, a ne na nosiljci – u Lipi je dobio povišenu temperaturu i noć je proveo povraćajući.⁵⁰ Tim cijelim petodnevnim putem od Senja do Zagreba nadbiskupu i pratnji vojnu je zaštitu osigurao senjski kapetan Peter Macskási, s pratnjom od petsto ljudi. Kraljica je Beatrica, naime, vijest o polasku nadbiskupa iz Ferrare primila u Bečkom Novom Mjestu tek 30. lipnja, tako da je Bernardin Frankapan, koji je još prethodne godine bio zadužen da dočeka Ippolita u Senju, iz Austrije poslan tek 1. srpnja, nemalo se iznenadivši kad ga je zatekao već u Zagrebu. Nadbiskup se s pratnjom u Zagrebu zadržao tri i pol tjedna čekajući na kočije koje je kraljica poslala iz Ostrogona.

non se è risolta altramente circa ciò, aspectando la gionta del signor conte che sarà in breve e di questo poi se concluderà vostra signoria ne sarà advi[s]a]ta ad tempo.« Ovo je ustvari krivo arhivirani prvi list izvještaja Cesarea Valentinija poslanog 7. listopada iz Beča, čiji se ostatak nalazi u ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 10:1487 (Cesare Valentinii), fol. 7-10.

48 To su izvještaji koje potpisuju Ludovico Zangarino, Giovanni Valla, Francesco Bagnacavallo, Francesco dalle Balestre, Antonio Sbalzerino di Benintendi, Taddeo de Lardi, Francesco dalla Palude, Vincenzo Pistacchio, Gregorio di Pannonia. Za popis članova poslanstva vidi Hajnalka Kuffart, Tibor Neumann, »Olyan szép kísérete lesz«, 2021., str. 379-380.

49 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 13 (Francesco da Bagnacavallo), fol. 1r (27. lipnja 1486.): »oggi siamo arivati qua in Segna.« ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 3 (Beltrame Costabili: 1487), fol. 6rv (5. srpnja 1487), fol. 6r: »Li adviso como sua signoria a l'ultimo del passato sano et de bona volgia cum tuta la comitiva sua se partì da Segna acompagnato semper da quello magnifico capitano. Et quella sera se ne vene a Brigna, dove secondo lo loco fu ben tractato dal prefato capitano. L'altro zorno, che fu a primo del presente, se ne vene a Modrusa, terra del conte Bernardino dove fu honorato da processione et altre demonstratione asai da quello logotenente, et per nome del prefato conte Bernardino et reverendo episcopo fu presentatoli tanta de roba de ogni sorte che sufficientemente suppli a tuta la comitiva. L'altro zorno che fu a 2o vene a Lippa dove se hebe pocha comoditate de lozamenti. L'altro zorno, che fu a 3. vene a Strabatia dove anchora non se hebe alcuna bona comoditate de lozamenti. L'altro zorno, che fu a 4. giunssi sua signoria reverendissima sano et galgiardo cum tuta la comitiva sua qua in Zagabria.«

50 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 3 (Beltrame Costabili: 1487), fol. 6rv (5. srpnja 1487.), fol. 6v.

Napokon su 27. srpnja krenuli iz Zagreba na sjever do Soprona, gdje su 13. kolovoza proslavili Ippolitov imendan, da bi napokon na Veliku Gospu, 15. kolovoza, stigli pred kralja i kraljicu u obližnjem Bečkom Novom Mjestu. Konačna postaja njihova puta bio je Ostrogon, u koji su stigli krajem rujna, nakon čega se jedan dio poslanstva s ambasadorom Valentinijem vratio u Ferraru.⁵¹

Dok je Parenti pisao o udaljenostima između mjesta i uvjetima koje su ta mjesta nudila, članovi nadbiskupove pratnje u svojim su pismima izvijestavali o zdravlju nadbiskupa, troškovima putovanja i drugim različitim organizacijskim izazovima i potrebama. Ipak, ono do čega je vojvodskom paru bilo posebno stalo i čemu su ljudi iz Ippolitove pratnje pridavali posebnu pozornost jest da mladi Ippolito bude primjereno predstavljen i da ga predstavnici mjesta kroz koje je prolazio dočekuju dostojno, u skladu s njegovim podrijetlom i statusom te novom časti koju je stekao u Ugarskoj. Potrebu da se Ippolita dostojno predstavi u Ugarskoj dobro je shvaćao i ambasador Valentini koji je prethodne godine bio preporučio vojvodskom paru da se prije putovanja napravi stotinu Ippolitovih grbova (grbova obitelji Este s biskupskom mitrom). Ti su grbovi, vjerojatno kao zastave, trebali biti podijeljeni po mjestima kojima je mladi nadbiskup trebao proći na putu za Ostrogon.⁵² Iako je i Valentiniju kao ferrarskom ambasadoru

ukazana čast u gradovima kroz koje je prolazio, putovanje nadbiskupa Ippolita, člana vladarske kuće i nećaka ugarske kraljice, zahtijevalo je organizaciju daleko svečanijih dočeka.

Izvjestaji ljudi iz Ippolitove pratnje posebno opisuju dočekte koje su mu priredili predstavnici lokalnih vlasti u trima ključnim mjestima kroz koje je prošao na putu kroz Hrvatsku: u Senju, Modrušu i Zagrebu. Saznajemo tako da, kad je 27. lipnja nadbiskup sa svojom pratnjom stigao u Senj, pred njih su u gradsku luku u procesiji stigli kraljevski kapetan Peter Macskási u pratnji cijelog klera i brojnih građana, koji su poslanstvo pratili do katedrale, gdje je oko 13 sati služena misa po lokalnim običajima.⁵³ Nadbiskup i njegova pratnja zatim su smještene u gradskom kaštelu, gdje je tijekom večere, posebno su istaknuli ljudi iz Ippolitove pratnje, Macskási inzistirao da on dodaje ubrus mladom nadbiskupu. Macskási je kao senjski kapetan, prvi predstavnik kraljevske vlasti u zemljama pod ugarskom krunom, očito pridavao veliku pozornost da kroz ceremonijal iskaže čast uglednom gostu, u čemu su ulogu trebale igrati

51 O povratku većeg dijela poslanstva pišu i ferrarski kroničari; vidi Ugo Caleffini, *Croniche 1471 – 1494*, Ferrara: Deputazione provinciale ferrarese di storia patria, 2006., str. 706.

52 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 10 (Cesare Valentini), fol. 17-20 (4. kolovoza 1486.), fol. 20v: »Recordo etiam a vostra signoria quando però gli para così ad epsa che quella faci fare fina a 100 arme ala divisa Estensi con la mitra sopra che habia a far portare cum lui el signor don Hipolyto per poterne lasciare a memoria sua negli loci dove passarà.«

53 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 3 (Beltrame Costabili), fol. 2rv (27. lipnja 1487.), na fol. 2r: »Il reverendo et illustre monsignor nostro cum tuta la comitiva sua è giunto a Segna sano et di bona volgia, senza alcuna molestia per agitatione de mare, dove dal capitano dela maestade del signor re de Ungaria è stato ricolto et honorato molto degnamente, el quale insina al porto vene incontrare al prefato reverendo monsignor nostro cum la processione de tuto el clero et comitiva de multi citadini. Et prima condusse reverendo et illustre signor cum tuti nui altri nela ecclesia catedrale, dove sua reverenda signoria stete ad una messa cantada asai solenemente secundo el paese perché era circa hore 13. Et poi lo compagnò al castello dela terra dove honorevolmente aloza sua reverenda et illustre signoria. Venuta l'hora del disnare el capitaneo proprio andese a la cusina et fece portare la vivanda et volsse lui per ogni modo dare la toialgia ale mane al reverendo monsignor nostro et fece uno honorevole convito. Dapoi disnare el signor Borsso et io incontinente habiamo spazato Polidoro a la sacra maestade dela regina avisandoge la giunta dil prefato illustre et reverendo monsignor nostro qua.«

i danas sačuvane reljefne ploče izvedene u renesansnom stilu s grbovima kralja Matije i kraljice Beatrice Aragonske koje su bile postavljene u kaštelu i drugim mjestima u gradu.⁵⁴

Nadbiskup i njegova pratnja zajedno s Macskásijem stigli su u Modruš 1. srpnja. U gradu tom prilikom nije bilo kneza Bernardina ni biskupa Kristofora, no njihov predstavnik, *logotenente*, nesumnjivo potknežin Martin Oštreherić – Bernardinova desna ruka – nije ništa manje pozornosti pridao organizaciji svečanog dočeka.⁵⁵ Beltrame Costabili tako bilježi kako je potknežin nadbiskupa i pratnju dočekao s procesijom i drugim predstavama te im u ime kneza Bernardina i biskupa Kristofora predao razne darove.⁵⁶ (Dok su u Senju na kaštelu već bili stajali renesansni grbovi kralja i kraljice, ovdje se u Modrušu nadbiskup vjerojatno mogao susresti s novim četvorenim grbovima Frankapana Modruških, koji su isticali ne samo njihovo podrijetlo od stare rimske krvi, nego, vidjeli smo, i veze s dinastijama

Este i Marzano.) Oštreherić je, čini se, bio upoznat s Ippolitovim dolaskom i prije Macskásija. U Državnom arhivu u Modeni, u sasvim jednom drugom fondu, čuva se i jedno Oštreherićevo pismo, pisano u Hreljinu 2. lipnja 1487. kao odgovor na ranije pismo vojvotkinje Eleonore (sl. 4). Modruš, potvrđuje ovo pismo, ali i druga koja su kraljica Beatrica i vojvotkinja Eleonora izmijenile tih mjeseci,⁵⁷ služio je kao važna postaja na putu kojim su se kretali poslanici koji su kružili između ferrarskog i ugarskog dvora, čak i kada ondje nije bilo kneza Bernardina.

U Zagreb je nadbiskup Ippolito s pratnjom stigao 4. srpnja, a tri milje pred gradom, vjerojatno kod jednog od prijelaza na Savi, dočekao ih je osobno zagrebački biskup Osvald Thuz, s užinom (voćem i kozicama) te dvama lijepim konjima te popisom stvari koje je pripremio za njih.⁵⁸ U Zagrebu se poslanstvo zadržalo do 28. srpnja. Prvo se nekoliko dana čekalo na Bernardina Frankapana (koji je trebao osigurati oružanu zaštitu nadbiskupu zbog učestalih pljačkaških pohoda na štajersko-slavonskoj granici), a zatim i na kočije koje je Beatrica poslala iz Ostrogona. Bernardinov je dolazak izazvao veliku radost kod mladoga Ippolita. Bernardin i Ippolito bili su bratći – Bernardinova majka Isotta bila je polusestra Ippolitova oca

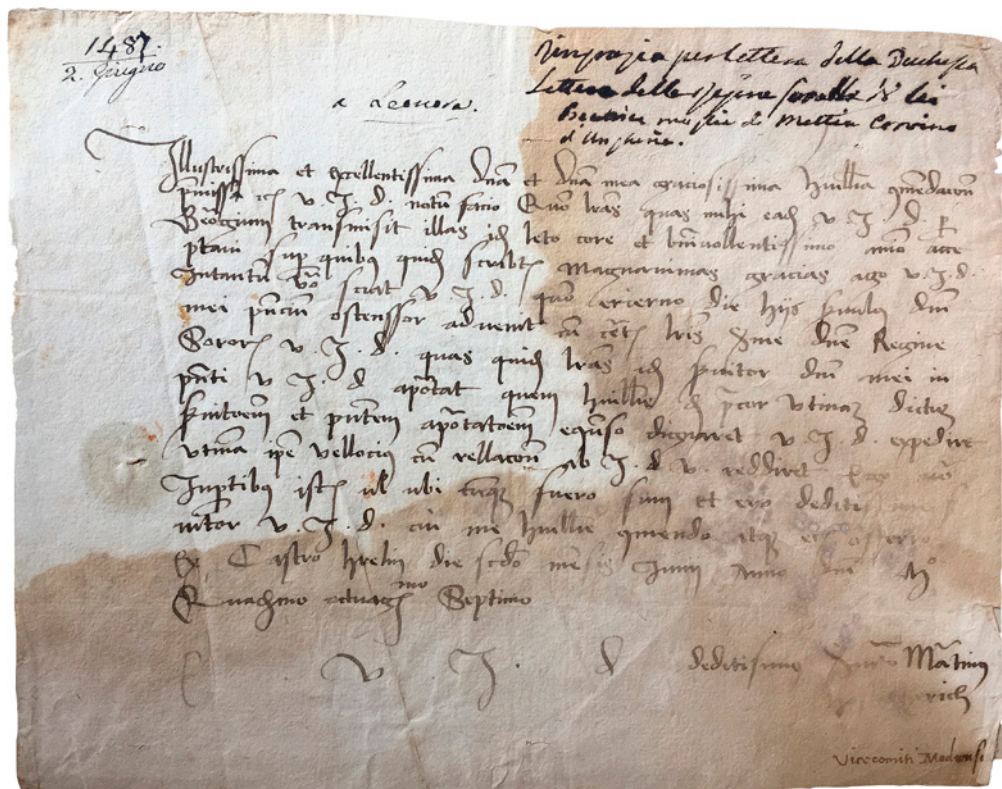
54 O reljefnim pločama kralja Matije i kraljice Beatrice te kontekstu njihova nastanka vidi Danko Šourek, »Renesansne ploče s grbovima Matijaša Korvina i Aragonaca iz nekadašnjega kaštela u Senju«, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 52 (2020.), 3, str. 203-224.

55 O Oštreherićima vidi Borislav Grgin, *Počeci rasapa*, 2002., str. 118.

56 Vidi ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 3 (Beltrame Costabili), fol. 6rv (5. srpnja 1487.), fol. 6r: »L'altro zorno, che fu a primo del presente se ne vene a Modrusa, terra del conte Bernardino dove fu honorato da processione et altre demonstratione asai da quello logotenente, et per nome del prefato conte Bernardino et reverendo episcopo fu presentatoli tanta de roba de ogni sorte che sufficientemente suppli a tuta la comitiva.« Hajnalka Kuffart i Tibor Neumann pišu kako je biskup Kristofor Stojković možda dočekao Ippolita u Modrušu i nastavio put s njim za Zagreb, no za takav zaključak nema osnove; usp. Hajnalka Kuffart, Tibor Neumann, »Olyan szép kísérete lesz«, 2021., str. 356 (bilj. 221).

57 Vidi npr. MDE, sv. 3, str. 303-305 (dok. 185), str. 304.

58 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 3 (Beltrame Costabili), fol. 6rv (5. srpnja 1487.), fol. 6r: »Questo reverendissimo episcopo una cum il capitano vene incontra a monsignor nostro circa milgia 3 de ricolgilo asai honorevolmente. [...] Il prefato reverendissimo episcopo presentò a monsignor nostro alcune fructe et gambari cum una lista dove se contene scripte alcune robe necessarie per il vivere le quale dona al prefato monisgnor nostro sua signoria. [...] sua signoria ha presentato al prefato monsignor nostro dui belli ronzini.«

Sl. 4 Pismo Martina Oštreherića vojvotkinji Eleonori Aragonskoj, ASM, ASE, Stati e città, b. 196, fasc. 2, 1487 (snimio Luka Špoljarić)

Ercolea – i vjerojatno su se upoznali još prilikom Bernardinova boravka u Ferrari kojeg se prisjetio u svome pismu Eleonori Aragonskoj. Saznajemo kako je u Zagrebu mladi nadbiskup uživao u Bernardinovu društvu. Kako piše Giovanni Valla, jedan od manje važnih, no blagolagoljivijih članova poslanstva, druženje s Bernardinom bilo je dječaku ništa manje milo od druženja

sa starijim bratom Alfonsom.⁵⁹ Francesco dalle Ballestre donosi nam i neke detalje njihova boravka u Zagrebu, otkrivajući kako

⁵⁹ ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 10 (Giovanni Valla), fol. 1r (17. srpnja 1487.): »Sua signoria sta benissimo et tanto di bona voglia quanto possibile a dire, et maxime essendo qui il conte Bernardino cum el quale sua signoria sta cossi domesticamente et alegremente, quanto se la fosse cum el signore suo fratello don Alfonso.«

su jedan dan Bernardin i Ippolito iskoristili kako bi s nadbiskupovom pratnjom i drugim uglednicima posjetili samostan sv. Franje na Kaptolu, gdje su tom prilikom i ručali.⁶⁰

Ubrzo nakon što su 24. srpnja u Zagreb stigle dugo očekivane kočije, Bernardin je otpratio Ippolita i njegovu povorku do Soprona, da bi napokon, na Veliku Gospu, stigli pred kralja i kraljicu u obližnjem Bečkom Novom Mjestu.⁶¹ U krugu kraljevskog para Ippolito je sreo i ostatak rodbine, Bernardinovu suprugu i rođakinju po majci, Luisu, te njihovu djecu, Beatricu, Matiju, Kristofora, Ferenata te možda i Mariju Magdalenu, koja je u to vrijeme mogla imati nekoliko mjeseci do godine dana. Giovanni Valla čak nam otkriva kako je u Bečkom Novom Mjestu Ippolito provodio dane igrajući se s djecom kneza Bernardina, dok ih je kralj sa strane promatrao s velikom radošću.⁶² Mjesec dana kasnije, nadbiskup Ippolito stigao je sa svojom pratnjom do konačne postaje svojega puta, Ostrogona. Ondje ga je, po svemu sudeći,

otpratio i Matija Frankapan zajedno s drugom odabranom djecom najuglednijih plemića kraljevstva, kako bi ondje neko vrijeme proveo kao član Ippolitova kućanstva. Dječake je u Ostrogon pratio i Bernardinov bliski suradnik, modruški biskup Kristofor Stojković, koji je, izvještava nas Bartolomeo Bresciani, dan nakon Ippolitova svečanog ulaska u grad u katedrali služio svečanu misu.⁶³ A upravo tih je mjeseci na poziv biskupa Kristofora u Ugarsku stiglo i njegovo drugo kumče, dubrovački humanist, pisar i minijaturist Feliks Petančić, kojem je biskup našao posao u kraljevskom skriptoriju i koji je tako dodatno ojačao hrvatski kontingent oko kneza Bernardina na dvoru kralja Matije.⁶⁴

Epilog: Frankapani Modruški u posljednjim godinama renesanse na dvoru kralja Matije
Izbor Ippolita d'Estea za ostrogonškog nadbiskupa i njegov dolazak u Ugarsku u vrijeme završetka austrijsko-ugarskog rata kralj Matija i kraljica Beatrica pretvorili su u trijumfalni događaj kojim su talijanskim dvorovima nastojali predstaviti moć i sjaj ugarskog dvora. Izvještaji koje su ferrarski ambasadori na ugarskom dvoru sastavljali tih godina jedinstven su korpus izvora koji pruža iznimno širok raspon informacija o Bernardinu Frankapanu, njegovoj supruzi i djeci te o statusu koji su mu donijele rodbinske veze. Bilo je to vrijeme, sada znamo, koje je Bernardin proveo krećući

60 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 11 (Francesco dalle Ballestre), fol. 1r (17. srpnja 1487.): »Luni [***], che fu a di 16 del dicto, il prelibato nostro signore reverendissimo insieme con la famiglia sua et alquuni zentilhomeni et etiam il signore conte Bernardino andareno per recreatione loro al piano fuor dila terra nel borgo, a zona ad uno munisterio si chiama san Francesco, dove cenano con piacere assai.«

61 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 8 (Borso da Correggio), fol. 2-3 (24. srpnja 1487.), fol. 2r: »La causa del nostro stare qui lungamente è stato per aspetare le carette le qualle questa matina sono arivate.«

62 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 10 (Giovanni Valla), fol. 3r (26. kolovoza 1487.): »Io dirò pur questo anchora che fece sua maestà in campo: essendo epso monsignore nostro in campo logiato in le stancie proprie del re et a vesino del re, da mezo zorno solo solo sua maestà viene ad una fenestrella dela camera de monsignore nostro, il quale iugava cum li fioli de conte Bernardino et li stete sua maestà bon pezolo a vederlo zugare. Tanto è el piacere che ha sua maestà de epso monsignore nostro reverendissimo.«

63 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 9 (Bartolomeo Bresciani), fol. 5r (24. rujna 1487.): »la messa fu cantata per lo episcopo de Madrusa.«

64 O Petančiću vidi Luka Špoljarić, »Feliks Petančić«, u: David Thomas, John Chesworth (ur.), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, sv. 7, Leiden: Brill, 2015., str. 50-57; Leon Cvitić, »The Real Felix: The Archival Lives of Feliks Petančić«, u: *Syśtasis*, 41 (2023.), str. 41-51.

se između kraljevskog dvora, vojnih tabora u Austriji i Modruša, dok je njegova supruga cijelo to vrijeme bila dijelom kruga dvorskih dama okupljenih oko kraljice Beatrice. Bernardin i Luisa redovito su sudjelovali na svečanim ručcima i večerama kraljevskog para, a njihova sve brojnija djeca – Beatrica, Matija, Kristofor (Krstó), Ferenat, Marija Magdalena i Izota – donosila su mnogo radosti kralju i posebno kraljici, koja se, vidjeli smo, o njima često i sama brinula. Istovremeno, njihovi su gradovi i utvrde bili redovite postaje na putu od Senja do Zagreba i dalje prema ugarskom dvoru, o stanju kojeg su ferrarski ambasadori i uglednici, kao i njihova pratnja, ostavili je-dinstvene informacije.

Iako opet postaju rjeđi nakon 1487. godine, ferrarski i drugi izvori daju naslutiti kako se život Bernardina i njegove obitelji nije mnogo promijenio u posljednjim godinama vladavine kralja Matije. Bernardina tako susrećemo u Beču u ožujku 1488. kako od kralja uspijeva ishoditi potvrdu prijašnje potvrde kralja Žigmunda raznih obiteljskih privilegija,⁶⁵ dok dva mjeseca poslije opet osigurava pratnju nadbiskupu Ippolitu prilikom njegova posjeta Beču.⁶⁶ Prilikom tog posjeta Bernardin je od nadbiskupa posudio 30 florena, a da su održavali redovite kontakte i u kasnijim godinama potvrđuje činjenica da je do 1493. godine dug narastao na 55 florena.⁶⁷ Štoviše, od Ippolita su novac posuđivali Bernardinovi pobliže nepoznati *parenti* (što će reći rođaci ili,

vjerojatnije s obzirom na njihova imena, familijari), Bartol i Luka, pri čemu bi se u slučaju prvoga možda moglo čak raditi o veszpremskom kano-niku i modruškom plemiću Bartolu Hodkoviću, koji je studirao u Beču i Italiji te ondje stekao doktorat obaju prava.⁶⁸ Istovremeno, u lipnju 1489. na dvoru su u Budimu, vidjeli smo, sklopljene zaruke male Marije Magdalene Frankapan i Mátyása Pongráca Dengelegija, a iz ugovora se jasno vidi kako su o njemu pregovarale upravo majke, Luisa i Elizabeta, uz posredovanje kraljice Beatrice.⁶⁹ Bernardin se ovih godina s vremenom na vrijeme vraćao i do Modruša, kojim su nastavili upravljati njegovi službenici: u rujnu 1489., kada se očekivalo da će Ippolitov stariji brat Ferrante d'Este nakon godina provedenih u Napulju doći provesti neko vrijeme i na ugarskom dvoru, u Senju ga je trebao dočekati knez Bernardin koji se u to vrijeme nalazio u Modrušu.⁷⁰

Još su Bernardinov djed, moćni ban Nikola, a posebno otac Stjepan, prihvaćali renesansne ideje o nužnosti pomnog oblikovanja imidža

65 CDCF, sv. 2, str. 184-186 (dok. 175).

66 ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 13 (Francesco da Bagnacavallo), fol. 5r (13. svibnja 1488.).

67 Vidi Hajnalka Kuffart, *Modénában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*, doktorski rad, Budimpešta: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2018., str. 64, 72 (bilj. 562), 87 (bilj. 692), 119 (bilj. 1005), 124 (bilj. 1049).

68 Ti se »Bartholamio e Lucha, parenti del conte Bernardino« spominju u registrima ostrogonjske nadbiskupije u siječnju 1490., kad im je isplaćeno 8 dukata; vidi Hajnalka Kuffart, *Modénában őrzött esztergomi számadáskönyvek*, 2018., str. 92. Bartol i Luka sigurno nisu bili Frankapani, a sigurno nisu pripadali ni Bernardinovoj talijanskoj rodbini jer bi u tom slučaju bili navedeni kao Ippolitovi rođaci. O Bartolu Hodkoviću vidi László Solymosi, »Könyvhasználat a középkor végén (Könyvkölcsözés a veszprémi székesegyházi könyvtárban)«, u: Ilona Kovács (ur.), *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, Budimpešta: Országos Széchényi Könyvtár, 1989., str. 77-119 (108).

69 CDCF, sv. 2, str. 188-191 (dok. 181).

70 Vidi ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 2, fasc. 3 (Beltrame Costabili: 1489), fol. 6-7 (16. rujna 1489.), posebno na fol. 7r: »et diseme poi che il conte Bernardino se ritrova a Motrussa, forssi che tocharà a lui.«

obitelji, posebno u međunarodnom kontekstu,⁷¹ a tu je tradiciju prihvatio i Bernardin. Ne samo da je, vidjeli smo, upravo on uveo novi četvoreni obiteljski grb, kojim je istaknuo veze s dinastijama Este i Marzano, nego je istih godina vrlo pažljivo nastojao ovjekovječiti ugled vrsnog ratnika i borca protiv Turaka koji je stekao na bojnom polju. Ključnu ulogu u tome igrali su humanisti koji su se tih godina kretali oko ugarskog dvora. Antonio Bonfini tako je krajem 1480-ih u svojim *Dekadama o ugarskoj povijesti* pisao o Bernardinovoj pobjedi nad Turcima 1483. godine, ističući njegovu neukrotivu hrabrost i smjelost.⁷² Ipak posebno je zanimljiv slučaj Jánosa Thuróczyja. Kad je naime Thuróczy 1488. godine dao tiskati *Carmen miserabile*, opis mongolske provale u Ugarsku 1241. – 1242. godine, iz pera Rogerija iz Apulije, na sam je kraj toga djela ubacio anakroni komentar o tome kako su »Frankapani« zajedno s »križonošama s otoka Roda« pomogli kralju Beli istjerati Mongole i povratiti kraljevstvo. Takvo što mogao je učiniti, kako ističe Mirko Sardelić, upravo na poticaj Bernardina Frankapana,⁷³ koji je, sada detaljno možemo rekonstruirati, tih godina kao i Thuróczy bio dijelom kraljevskog dvora, i koji je tako novi obiteljski imidž nastojao

legitimirati i kroz novi povijesni narativ. Širenju tog imidža Bernardina Frankapana i njegova roda pridonio je naposljetku i Bernardinov brat-tič, mladi nadbiskup Ippolito, koji je u jesen 1491. godine kao dvanaestogodišnjak s oduševljenjem javljao ocu Ercoleu kako je nakon prekida primirja Bernardin zajedno s banom Lászlóm Egervarskim izvojevao pobjedu nad Turcima što mu je, Ippolito je napomenuo, dodatno uvećalo ugled u kraljevstvu.⁷⁴

Takav se život za Bernardina Frankapana Modruškog završio smrću kralja Matije 1490. godine. S obnovom rata s Habsburgovcima i Osmanlijama te raspuštanjem preskupoga dvora Bernardin se s djecom vratio u Modruš, i to možda već bez supruge Luise, koja je, čini se, umrla upravo tih godina. Dvor je napustio i modruški biskup Kristofor Stojković, a s njim i njegov štićenik Feliks Petančić, koji se vratio u Dubrovnik. Jedan od dvorskih umjetnika koji je također tom prilikom napustio dvor bio je i Toskanac Gregorio di Lorenzo, kojeg je Bernardin doveo sa sobom u Hrvatsku gdje je Gregorio 1491. godine izradio Hreljinsku kustodiju, ali i druga djela.⁷⁵ Iako će se i Bernardin i biskup Kristofor naći i početkom 1490-ih u raznim prilikama na dvoru kralja Vladislava II. (1490. – 1516.), oni više nisu bili njegovim dijelom. Štoviše, 1493. godine Bernardin je s novim kraljem ušao u otvoreni sukob, osvojivši kraljevske kašte

71 Vidi Luka Špoljarić, »Hrvatski renesansni velikaši i mitovi o rimskom porijeklu«, u: *Modruški zbornik*, 9/10 (2016.), str. 3-40 (7-20).

72 Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, sv. 4, 1936. – 1941., str. 115 i 123-124. Vidi i Borislav Grgin, »Antonio Bonfini on Dalmatia, Croatia and Slavonia in the Fifteenth Century«, u: Iulian Mihai Damian, Ioan-Aurel Pop, Mihailo St. Popović, Alexandru Simon (ur.), *Italy and Europe's Eastern Border (1204-1669)*, Frankfurt: Peter Lang, 2012., str. 173-191.

73 Mirko Sardelić, »*Sicut per aerem volans*: The Mongols on the Adriatic (AD 1242) and the Long-Lasting Echoes of their Campaign in the Croatian National Imaginary«, u: Balázs Nagy (ur.), *The Mongols in Central Europe: The Profile and Impact of their Thirteenth-Century Invasions*, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2023., str. 363-386 (370-372).

74 Ferdo Šišić, »Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473 – 1496)«, *Starine JAZU*, 37 (1934.), str. 189-344 (325, dok. 84).

75 O Hreljinskoj kustodiji te vinodolskim i senjskim reljefima pripisanim Gregoriju di Lorenzu usp. Ivan Braut, »Skulptura 15. i 16. stoljeća na prostoru Vinodola«, u: Nina Kudiš. (ur.), *Czriquenicza 1412: život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, Crikvenica: Muzej grada, 2012., str. 81-90 (84-85); kat. 3, str. 154-156.

u Vinodolu, ali velika turska četa te je godine provalila u Hrvatsku, popalila Modruš i žestoko porazila hrvatsku vojsku u Bitci na Krbavskom polju. Rasap Modruša i Krbavska bitka navijestili su novo doba u kojem je renesansni sjaj zamijenila borba za opstanak.

PRILOZI

1a-b. Budim, 16. i 29. travnja 1486. | Bernardin Frankapan Modruški piše pisma vojvotkinji Eleonori Aragonskoj d'Este i vojvodi Ercoleu kako bi se opravdao zbog pljačke poslanika Bartolomea Brescianija i tražio od njih da se založe za njega pred kraljem i kraljicom
napomena: ASM, ASE, Ambasciatori, Ungheria, b. 1, fasc. 8 (Dispacci di Bernardino Frangipani), fol. 1-2.

1a.
Excellentissime domine Elia[nore] ducisse Ferarie etc. et plurimum observande.

Illustrissima et excellentissima domina et mihi plurimum observanda, commendacione premissa etc.

La signoria vostra intenderà da Bartolamio cum quanto amore e affectione sia stato spaciato da queste maiestà per quello era venuto, che in verità io in stesso ne restai stupefatto né mai l'averia creduto si *oculis propriis* non l'avesse visto, e *cum quanto desiderio* sia o siano aspetati, che in verità mai non se parla d'altro se no dela venuta di loro signorie, chome credo da esso Bartolamio più a pieno porà esser informata vostra illustrissima signoria. E dapo la partita soa io ne son testimonio che né a disinar né a cena mai non è parlato d'altro, siché ne posso esser bon testimonio a vostra signoria de

quel che o visto. E io dal canto mio infra i altri servitori de queste maiestà e di quella credo alegrarmene tanto quanto uno qualunque che se sia fedel servitore. E se mai non fosse altra raxone, solum lo bene e grande amore m'a mostrato vostra illustrissima signoria mo ultimamente quando fui a Ferara, ne restai e resto sempre obligatissimo *usque ad ultimum*. E cusì, dapoì ch'io non poso personaliter riservarli, almancho non mancharò servire a questi de quel pocho che porò, i qui non stimo mancho di vostra signoria, se succederà *in effectum* chome spero che vengano, e quanto più presto tanto meglio secondo a me. *Ipsa est sapientissima*.

Ma perché mo m'è intravenuto uno dextro e grande mio afano per causa del arrobato a Bartolamio, che avendome comesso la maiestà del signor re e di madama li donasse fina a tre dei mei famigli per accompagnarli, e quelli trovandosse aver calvacato uno bon pezo inanti quando successe lo ditto caxo, che mai infina mo non fo fatone al dito uno simile. In quelle parte anci tuto lo mondo, e merchadanti e d'ogni condicione homini che pratichano da queste bande stano asecuratissimi infina ala Sava, e de là dela Sava altri pericoli non c'era che da' Turchi. E mo per la desventura mia custui è stato arobato, e la colpa queste maiestà voleno che sia la mia di non averse trovato in quella volta quei tre famigli. In quanto a non averse trovato, io aceto che ano fato malissimo e credame vostra signoria che saranno puniti, ma io non deveria portar la colpa per loro.

E io per non dir mal de nullo caxo per adesso, ma el se trova che i diti latrì ano cavalcato dui zornate cum Bartolamio in sua compagnia. Ben posea stimare dapoì che non erano dati per compagnia soa da queste maiestà, che non andavano per ben né utel suo. E posea ben

proveder, se volea, un perché lui volse piar certi dinari da merchadanti e d'altra zente e portarle secretamente fora del regno contra ala inhibicion del signor re nostro, perché sapia vostra signoria che l'è inibito deportar dinari fora del regno senza volontà di so maiestà. E questi dinari sono causa delo dano e vergogna soa perché sono scoperti anchora qui a Buda segundo che quelli cavalchono tante zornate cum loro. E la suma dei dinari dixese esser stata oltra 4000 duchati, che se avesse saputo queste maiestà altra compagnia li donaria, e non solamente loro maiestà, ma io per amor di vostra illustrissima signoria li provedea d'altra zente, e anchora se fosse stato de bixogno personalmente l'averia acompagniato infina a Segnia. Ma ben l'averia arecordato e pregato che non avesse fato incontra a queste maiestà diportar dinari d'altri senza loro consentimento e volontà e maximamente andando cum tal facende e per honore di vostra signoria. La quale prego instantissime che se degnia de scriver una lettera alo signor re nostro e l'altra a madama nostra la regina in mia commendacione di questo caxo, et che non me tengano male animo et incolpato in quello che me trovo innocentissimo et anche ben male contento del senestro suo per amor di vostra signoria, ala quale humelmente ma ricomando e prego che se degni de ricomandarme al signor ducha.

Ex Buda, ai 16 d'Aprile 1486.

Eiusdem vestre illustrissime dominationis servitor

Bernardinus de Frangepanibus etc. comes manu propria

1b.

Excellentissimo domino Hercu[li duc]i Ferrarie etc. necnon [serenissime L]ige

locumtenenti ge[nerali] domino et tanquam patri observandissimo.

Illustrissime ac excellentissime domine domineque mihi observande commendacione premissa etc.

E o intexo quello vostra signoria me scrive per el lator dela presente, per lo quale anchora porà intendere per me non aver manchato pur podesse servir in qualche chosa a quella. Dele cose soe credo oramai sia a pieno informato per Bartolamio, sichome anchora mo per lettere dela maiestà dila regina intenderà. *Iterum* se conferma lo bono e cordial amore porta so maiestà inverso vostra signoria, che in verità io mai non l'averia creduto se non l'avesse visto e *cum quanto desiderio* soa maiestà aspeta i fioli di quella e maximamente don Ipolito. La vostra signoria me perdoni ch'io scrivo cusì proxontuosamente. L'amore ch'io porto a quella me lo fa scrivere. Se vostra signoria l'ha da mandare quanto più presto tanto meglio per molti respecti. Niente di mancho, vostra signoria è sapientissima: faza quello li pare. Io dal chanto mio infra i altri servitori de queste maiestà e di quella me ne alegro tanto quanto qualunque se ne sia *neminem excipiendo* dela venuta loro, perché quello che non o posuto suplir cum efetto, lo gran desiderio che o avuto de servirla, mo non mancharò de servir queste in locho di vostra signoria cum quell'amor e afeccione se rechiede.

Insuper per Bartolamio io o scritto una lettera ala illustrissima madama Elianora uno dexastro che m'è intravenuto per cauxa del arobo fato a Bartolamio, che avendome commandato queste maiestà ch'io dovesse mandare infina a tre dei mei famigli in compagnia soa. E poi li ditti famigli se trovano aver cavalchato inanti uno bon pezo quando

sucsesse lo caxo che mai infina mo non fo fato, ne mai al dito uno simile. In quelle parte anti tuto lo mondo e merchadanti e d'ogni condicion homini che pratichano da queste bande stano ascuratissimi infina la Sava e de là dela Sava altri pericholi non c'erano che dai Turchi. E mo per la desventura mia custui è stato robato e la colpa queste maiestà voleno che sia la mia di non averse trovato in quella volta quei tre famigli quando sucese lo caxo. In questo tanto io aceto che i famigli ano fato malissimo a non averse trovato in compagnia soa sichome li era ordenato, di che credime vostra signoria che saranno castigati per tal modo che un'altra volta non lo furano, ma io per questo non deveria portar la colpa per loro.

E io per non dir mal de nullo per adeso caxo, ma el se trova che i diti latrati sono cavalcati cum Bartolamio dui zornate in sua compagnia. Ben posea stimare dapoi che non erano dati per compagnia a eso Bartolamio, che loro non andavano per bene suo. E posea ben proveder se volea un perché lui volse piar certi dinari da merchadanti e d'altra cente e portarli secretamente fora de questo regno senza volontà di queste maiestà, perché l'è inibito portar dinari fora de questo regno senza loro volontà. E questi dinari sono causa delo dano e vergogna soa, perché sono scoperti anchora qui a Buda, secondo che i diti latrati cavalchono dui zornate in sua compagnia. E la suma dei dinari dixesse esser stata oltra 4000 duchati, che se avesseno saputi queste maiestà, altra compagnia li donavano. E non solamente loro maiestà, ma io per amor di vostra illustrissima signoria li provedea d'altra zente e compagnia e non solamente de zente, ma se fosse stato de bixogno, personalmente l'averia acompagnato infina a Segna. Ma ben

l'averia confortato che non avesse fato incontra a queste maiestà deportar dinari d'altra zente senza loro consentimento e volontà, e maximamente andando cum tal fazende e per honor di vostra signoria. La quale prego instantissime che se degni de scriver una lettera a queste maiestà, a tuti dui, in mia commendacione di questo caxo, et che non me tengano male animo et incolpato in quello che me trovo inocentissimo e ben malcontento del senestro suo per amor di vostra illustrissima signoria ala quale humelmente ma ricommando.

Ex Buda, ai 29 d'Aprile 1486.

Eiusdem vestre illustrissime dominationis tamquam filius et servitor

Bernardinus de Frangepanibus etc. comes manu propria

2. Budim, 3. kolovoza 1486. | Giovanni Maria Parenti u svom dnevniku opisuje hrvatsku dionicu puta do ugarskog dvora
napomena: Cijeli dnevnik objavila je Hajnalka Kuffart; vidi Hajnalka Kuffart, »Il diario di Giovanni Maria Parenti«, 2022., str. 303-325. Ipak, izdanje sadrži neke pogreške u čitanju. Izdanje koje se donosi ovdje temelji se na izvorniku ASM, ASE, Ambasciatori, b. 1, fasc. 12 (Giovanni Maria Parenti), str. 1-12 (6-8).

[...] E navigando uno brazo de mare dicto Carnarolo venessemo cum la vella inbrochata nel porto de Segnia, nela qual cità possassemo per tucto el marte seguente e fossemo carezati, honorati, ben alogiati et aliquidamente presentato lo oratore.

El mercure se partessemo, montassemo circa a 4 miglia uno monte saxoso dove quasi altro che salvia non ge nasce et altre herbe

odorifere. Passati quello che assai haverebono le camoze a salirli, altri assai ne passasemo horidi et inculti, e giongessemo quel giorno lontano da Segnia 15 miglia ad uno castello dicto Brigno et li possasemo la nocte.

La zobia se partesemo, venendo per monti horibili, saxosi et infolti de boschi che mai se veddi li simili e montavamo 4 miglia e 4 ne calavamo et era necessario andare a pedi. Et ad uno miglio presso Modrusio ce è una chiesa de san Francesco e, Dio gratia a salvamento, giongessemo a Modrusio, cità del signor conte Bernardino Frangipan che ha uno castello in una sumità d'un monte che dentro ha acqua viva et è inexpugnabile capo dela Croatia. Ivi erano Turchi prisioni che lavoravano nela fortezza. Del dicto castello se vede le confine del Turcho che sono ad uno fiume dicto Uno. E li sono le case de travi coperte d'asse. Ivi fu presentato l'oratore de pane, vino, capretti e lamprede e per quella nocte possasemo li.

El vegnare montasemo a cavallo e caminando non più per tali aspri monti venesemo a desinare a Lipa, castello del re dove in loco de pan se mangiano fogazze, azime cocte nel fogo, siché chi havea pan con lui pareo homo da ben. E cambiasemo li cavalli da somma e venesemo quella sera dece miglia ad uno loco dicto la Coppa che sono due hostarie s'uno fiume pur dicto Coppa, quale passasemo com barche incavate in modo de uno albio da salare con reverentia porci, come è loro costume sì per lo Danubio come etiam per altri fiumi. Ivi ha la sua maestà del signor re el theolonio e dormisemo quella nocte sotto el porticho dela casa bona; fu che 'l sparavero dal lecto ce fu un tecto.

El sabbato partesemo de li, venendo pur per selve, e presso Zagrabria a 2 miglia passasemo uno fiume dicto la Sava qual corre con

grande impeto. Epso fiume divide la Croatia dala Schiavonia che s'incominza li. E passati in pocho d'hora giongessemo a Zagrabria, nel qual loco è situata s'uno monte una cità quasi inexpugnabile per el sito, et è ducato. Epsa cità è del re, ma al basso è uno castello qual è del vescovo et ivi habitano canonici et altri preti. E pochi anni passa secundo che dicono l'homini li ge corseno parechi migliara de Turchi quali con damno e vergogna loro se partirno. Havessemo una bona habitatione e fu presentato de alcune robe da mangiare e l'oratore dal castellano e dal capitolo e fategli honore. E stesemo per giorni 17 li aspectando risposta del ordine già scripto a vostra excellencia per la signora regina maestà. E così vivessimo con letitia et anchora cum gran suspecto. Era illustrissima madama mia concitato fama del oratore a 200 miglia con questo credere che havebbe molto più de quel che havebbe e ogni giorno veniano homini ala famiglia per voler intendere la partita de li. Ben pareano usi assassini nela loro cera. Pensa la signoria vostra che era necessario de tristezza mostrare guardia, ma pur Dio gratia se levassemo senza pericolo.

Marti a dì XI de luio che già el di inanci erano venuti uno barone del re et uno taliano cremascho cortisano dela regina zentilhomo per levarne, trovano le carette e se partesemo da Zagrabria con circa 30 cavalli armati e tre carette. E perché a casu el governatore de Strigonio havea mandato deci cavalli e una caretta coperta al'hungarescha per far condurre uno suo fratello a Buda che se dicea venire oratore dal Re de Napoli, havendo nova epsi soi servitori che non venea per non poter passare el golpho d'Anchona per la suspitione de alchune fuste de Turchi quali vano transcorrando epso golpho, deteno la soa caretta a lo oratore e ge feceno compagnia. E nel camino pocho

lontano da Zagabria arivassemo dove fu svalisato Bartholameo Bressano e passamo ultra per monti, pianura e per selve. Alogiassemo ad uno castello dicto Rothenocha, li cui homini tucti corseno su li repari et ala porta con l'arme credendo che fossemo Turchi. Epsa forteza è tuta de legname e de terra, e per niente se haverebe per bataglia da mano.

Mercure a dì 12 venesemo pur per selve come, etiam ho scripto de sopra, vero è che li monti sono in modo de coline. A 15 miglia alogiassemo ad un altro simil castello dicto Cruseze e la sera a 15 altre miglia ponsassemo ad una bella villa dicta Capronzo.

Zobia a dì 13 montassemo per tempo in caretta e caminando passassemo due ville che sono s'una bella pianura e poi passassemo uno altro grann fiume che corre fortissimamente dicto la Drava. Epso fiume divide la Schiavonia dal Hungaria e de li a 2 miglia capitassemo a una gran villa dicta Zachan dove alogiassemo quella nocte. [...]

3. Hreljin, 2. lipnja 1487. | Modruški potknežin Martin Oštreherić odgovara na pismo vojvotkinje Eleonore Aragonske
napomena: ASM, ASE, Stati e città, b. 196, fasc. 2, 1487. Podno samog pisma druga suvremena ruka naknadno je dopisala *Vicecomiti Modrusie*.

Illustrissime et excellentissime domine et domine Eleonore de Aragona, ducisse Ferrarie etc., domine mee [graciosi]ssime.

Illustrissima et excellentissima domina et domina mea graciosissima humillima commendacione promissa etc.

Vestrae illustrissimae dominationi notum facio quomodo litteras quas mihi eadem vestra

illustrissima dominatio per Georgium transmisit illas idem leto core et benivollentissimo animo acceptavi, super quibus quidem scribtis magnanimas gracias ago vestrae illustrissimae dominationi. Intantum vero sciat vestra illustrissima dominatio quod erieno die hyc servulus domini mei, presencium ostensor, advenit cum ceteris litteris serenissime domine regine sororis vestrae illustrissimae dominationis, quas quidem litteras idem servitor domini mei in presenti vestrae illustrissimae dominationi aportat, quam humillime deprecor utinam dictum servitorem et presentem aportatorem econverso dignaret vestra illustrissima dominatio expedire utinam ipse vellocius cum rellacione ab illustrissima dominatione vestra reddiret. Ego vero in partibus istis vel ubicumque fuero sum et ero deditissimus servitor vestrae illustrissimae dominationis cui me humillime commendo atque eis offerro.

Ex Castro Hrelin, die secundo mensis Iunii anno Domini milesimo quadringentesimo octuagesimo septimo.

Eiusdem vestrae illustrissimae dominationis deditissimus servitor Martinus Hostroherich

SUMMARY

The Frankapani of Modruš and the Senj-Zagreb Road in the Reports of the Ferrarese Ambassadors at the Court of King Matthias Corvinus in 1486 – 1487

In the early 1480s the Frankapani of Modruš, the most powerful Croatian magnate family of the Late Middle Ages, returned to the grace of the Hungarian King Matthias Hunyadi after more than a decade of confrontations. This was secured by the marriage of the young count Bernardin of Modruš, the only son and heir of Stjepan Frankapan of Modruš and Isotta d'Este, with Luisa Marzano d'Aragona, the first cousin of the Hungarian queen Beatrice d'Aragona. Thanks to this marriage connection and the location of their estates, situated along the Senj-Zagreb road, the main road that connected Hungary to the Adriatic sea and Italy, the Frankapani of Modruš began to play an important role in the increasingly vibrant connections between the Hungarian court and its allies in Naples and Ferrara, consciously using this role to serve their own dynastic interests. This paper brings under close attention one episode that illustrates this: the election of Ippolito d'Este, the seven-year-old son of the Ferrarese duke Ercole d'Este and Beatrice's wife Eleonora, as the archbishop of Esztergom in 1486, and his arrival in the kingdom in 1487. The paper first brings to light a number of mostly unpublished reports from the Ferrarese ambassadors at the Hungarian court, preserved in the Archivio Estense of the Archivio di Stato di Modena, who preparing for the arrival of young Ippolito had several discussions with Bernardin and his wife Luisa, revealing new information on the life of the Frankapani of Modruš at the Hungarian court, on the status they enjoyed in Buda and Ferrara and on their children and people in their service. The paper highlights here the two

previously unknown autograph letters of Bernardin Frankapan sent to the ducal couple in Ferrara, as well as that of his chief lieutenant in Modruš Martin Oštreherić, which are all published here for the first time. As is shown, one of Bernardin's letters preserves the earliest known trace of the seal with the new quartered coat of arms of the Frankapani of Modruš, which included not only the two Frankapan coats of arms but also the coats of arms of the Marzano and Este families, proving that it was Bernardin who introduced it, and not his children. Second, the paper turns to the 1486 journal of Giovanni Maria Parenti, secretary of the Ferrarese ambassador Cesare Valentini, which describes for Eleonora d'Este their trip from Venice to Hungary, but which is particularly important for the unique information it provides on the life and conditions for travel in Croatia along the Senj-Zagreb road (also published in the appendix). Finally, the paper analyzes the reports sent to Ferrara by the people in the retinue of Ippolito d'Este, analyzing the reception the young Este archbishop received in the towns of Croatia. In the epilogue it is briefly shown that things continued more-or-less the same for the Frankapani of Modruš in the remaining years of King Matthias's reign (1488-1490), but that everything changed with Matthias's death as well as the death of Bernardin's wife Luisa around the same time.

KEYWORDS: Frankapani of Modruš, Matthias Corvinus, Croatia, Ferrara, Renaissance diplomacy

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet;
FF press

Frankapansko naslijeđe: pet stoljeća
Njemačko-rimskoga brevijara

Uredili

Sanja Cvetnić

Danko Šourek

Tanja Trška

Lektura

Roberta Pulić

Grafičko oblikovanje i dizajn naslovnice

Tomislav Pugelnik

Priprema zbornika sufinancirana je sredstvima
Sveučilišta u Zagrebu putem potpore institucijskih
istraživačkih projekata.

ISBN 978-953-379-226-2

DOI <https://www.doi.org/10.17234/9789533792262>

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-
Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence
(CCBY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje
djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno
citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u
prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.